

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

РОЗА ШАКИР ГЫЗЫ ШАФИЕВА

**СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СРАВНИТЕЛЬНЫХ
ОБОРОТОВ ЧЕШСКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ**

5714.01 - Сравнительно-историческое и сравнительно-
типологическое языкознание

5707.01 - Славянские языки (чешский язык)

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам

Баку – 2015

*Работа выполнена на кафедре славянской филологии
Бакинского Славянского Университета*

**Научные
руководители:**

доктор филологических наук, профессор
Севиндж Аббасгулу гызы Магеррамова

доктор филологических наук, профессор
Иржи Марван

**Официальные
оппоненты:**

доктор филологических наук, профессор
Тамилла Гасан гызы Мамедова

доктор философии по филологическим
наукам, доцент
Ивана Боздехова

Ведущая организация:

**кафедра общего языкознания
Азербайджанского университета языков**

Защита состоится «_30_»__09_____ 2015 года в «__» часов
на заседании Диссертационного совета Д.02.071 по защите
диссертаций на соискание ученой степени доктора филологических
наук и доктора философии по филологическим наукам при Бакинском
Славянском Университете по адресу: AZ 1014, г.Баку, ул.С.Рустама,
25.

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке БСУ.

Автореферат разослан «__»_____ 2015 г.

Ученый секретарь

Диссертационного совета Д.02.071

доктор философии по филологическим
наукам, доцент

Н.Р.Мугимова

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальность настоящего диссертационного исследования обосновывается как лингвистическими, так и экстралингвистическими факторами. Азербайджанскому обществу, как стране постсоветского пространства, характерен подъем национального самосознания. Данный процесс характеризуется развитием связей в политике, культуре, экономике. Речь о создании сотрудничества и контактов с представителями тех или иных народов. Естественно, что данный процесс не мог не отразиться на языковой ситуации в республике. Отсюда и круг интересов азербайджанской славистики к проблеме межэтнического общения представителей не контактирующих (чешского и азербайджанского) народов.

Современная языковая ситуация в Азербайджане характеризуется необходимостью налаживания взаимопонимания и взаимодействия в языковом сознании носителей. Экономическая интеграция государств способствовала созданию совместных предприятий, филиалов зарубежных национальных компаний, и, как следствие, налаживанию контактов в области политики, экономики, образования и культуры. В этом заключается суть экстралингвистической составляющей актуальности нашего исследования, посвященного проблемам языкового сознания носителей чешского и азербайджанского языков.

Лингвистическая составляющая анализа гармонично связана с экстралингвистическим обоснованием актуальности исследования. Общеизвестно, что в истории лингвистики наступил новый этап, характеризующийся ее непосредственной обращенностью к человеку, к его духовности. Важность поисков следов человеческой и этнической ментальности в языковых формах оказалась закономерным этапом в развитии интересов современной лингвистики, что привело к формированию актуальной и наиболее интенсивно разрабатываемой антропоцентрической парадигмы. Речь об антропологическом языкознании, признающем методы сравнительно-исторического и системно-структурного языкознания, интерпретирующим семантическую систему языка сквозь призму историко-культурных факторов. Антропоцентрическое языкознание изучает всю систему языка и в том числе единицы, которые прямо отражают историю и культуру его носителей, а также характерные черты его этнического мышления и

психологии. К таким языковым единицам относятся и устойчивые сравнительные обороты, являющиеся объектом компаративистики.

Устойчивые сравнения – это особый класс фразеологических оборотов. Такие сравнения бывают устойчивыми (узуальными, словарными) и окказиональными (индивидуально-авторскими). В рамках настоящего исследования нас будут интересовать узуальные единицы. Специфика сравнительных оборотов состоит в том, что в этническом коллективном мышлении народов объектами сравнения служили только устойчивые и хорошо известные ориентиры. Следовательно, изучение сравнительных оборотов того или иного языка ценно, прежде всего, выявлением и систематизацией устойчивых для национальной психики ориентиров.

Важнейшим принципом изучения языковых фактов является сравнение, являющееся универсальным методом познания, что предполагает выход в типологию языковых фактов и в целом языков. В рамках настоящего исследования речь идет о сравнении современного азербайджанского и чешского языков.

В Азербайджане чешский язык изучается лишь в системе высшего образования. В Бакинском славянском университете этот язык преподают на факультетах «Перевод» и «Международные отношения и регионоведение». Следовательно, использование чешского языка ограничено сферой учебного процесса и является востребованной практикой, социально обусловленной реальностью времени (необходимостью перевода в процессе переговоров официальных лиц, бизнес-структур и т.п.). Заметим, что в процессе профессиональной подготовки переводчиков и регионоведов чешского отделения мы сталкиваемся со множеством неизученных языковых проблем, в числе которых и контрастивная компаративная фразеология. Интерес к устойчивым сравнениям вызван частотностью их употребления в речи, художественной литературе, фольклоре, а также их ярко выраженным национальным колоритом.

Следует отметить, что сравнительные обороты в составе фразеологии азербайджанского и чешского языков изучались по отдельности и эпизодически. В азербайджанском языкознании особенности национальных компаративов рассматриваются в общих работах по азербайджанской фразеологии¹, а также в работах по сопостави-

¹ Мамедли А.М. Сопоставительный анализ русской и азербайджанской фразеологии Учебное пособие для студентов. Баку, 1994. 102 с.

тельной (русской и азербайджанской) компаративистике¹. Сравнительные обороты чешского языка нашли отражение в работах лингвистов Й. Филипеца², О. Мана³, В. Лапаровой⁴, Ф. Чермака⁵ и др.

Целью настоящего исследования является изучение, анализ, сопоставление, а также классификация чешских и азербайджанских сравнительных оборотов для выявления общих и специфических элементов, представленных в языковом сознании того или иного народа.

Цель исследования обусловила постановку и решение следующих **задач**: определение теоретических принципов проводимого исследования; составление корпуса сравнительных оборотов азербайджанского и чешского языков; систематизация и классификация сравнительных оборотов чешского и азербайджанского языков по фразеосемантическим группам на основе их базовых компонентов; проведение сопоставительного анализа выделенных групп сравнительных оборотов исследуемых языков; обнаружение специфики «языковых картин мира» (в природе, в человеческой деятельности, в реалиях и т.п.), которые закрепились в употребляемых в языке и речи сравнительных оборотах; выделение параллельных по семантике компаративов, ставших результатом общности и специфики системы морально-этических и национально-культурных ценностей; установление и описание характера эквивалентности компаративов в чешском и азербайджанском языках; обобщение результатов проведенного сопоставительного анализа в виде таблиц и выводов.

Объектом исследования являются системы сем типовых фразеосемантических групп сравнительных оборотов чешского и азербайджанского языков, базовым компонентом которых являются символические знаки, обозначающие животных, растения, части тела, религиозные и культурные реалии, природные явления, антропонимы и артефакты и др.

Предметом исследования являются сравнительные обороты чешского и азербайджанского языков.

¹ Мамедова Т.М. Сопоставительный анализ русской и азербайджанской компаративной фразеологии. Дисс...канд. филол. наук Баку, 1998, 162 с.

² Filipec J. Česká frazeologie. Naše řeč, ročník 67, číslo 3, 1984, s.139-143.

³ Man O. Ustálená spojení a frazeologické jednotky, jejich podstata a hranice. Lexikografický sborník. Bratislava, 1953, s.101-110

⁴ Lapárová V. Ustálené spojení a frazeologické jednotky, ich podstata a hranice. Lexikografický sborník, Bratislava, 1953, s.111-118

⁵ Čermák F. Propoziční frazémy a idiomy v češtině. Frazeografia słowiańska. Uniwersytet Opolski, Opole, 2001. s. 93-101

Материалом исследования послужила картотека, составленная на основе специальных, двуязычных словарей и словарей общего пользования. Это сравнительные конструкции с показателем сравнения *jako/kimi* “как” с разноструктурной компаративной частью.

Для достижения поставленной цели и решения вышеперечисленных задач применены следующие **методы исследования**: семного, описательного, сравнительно-сопоставительного, дефиниционного, компонентного анализ, а также статистический метод. Так, метод семного анализа применялся при анализе семантической структуры сравнительного оборота; сравнительно-сопоставительным методом определялись взаимосвязанные и специфические соответствия, сходства и различия собранной картотеки, выраженные в языковых образах представителей чешского и азербайджанского народов. Дефиниционный анализ позволил использовать словарные дефиниции для описания лексической семантики. Описательный метод привлекался для описания языковых фактов. Метод компонентного анализа привлекался при характеристике рассматриваемых компаративных единиц, с целью объяснения причин несовпадений языковых образов. Статистический метод позволил учесть и сопоставить количественные показатели функционирования исследуемых компаративов и составить таблицы представленности и пейоративности отдельных семантических групп компаративов в анализируемых языках.

Научная новизна работы состоит в том, что в ней впервые в азербайджанской славистике на материале чешского и азербайджанского языков: системно исследуются компаративные фразеологические единицы с точки зрения специфики их этнокультуры; на основе собранной картотеки составлена и предложена классификация компаративных фразеологических единиц, позволившая нам провести их сопоставительный лингвокультурологический анализ; посредством проведенного анализа на основе центральных компонентов были выявлены особенности национального менталитета и обозначена культурная информация, характерная для народов, являющихся носителями обозначенных языков.

Теоретическая ценность и практическая значимость диссертации определяется тем, что она вносит определенный вклад в решение ряда общих вопросов. Так, теоретическая значимость исследования состоит в определении основных для компаративной системы сем, в систематизации сравнительных оборотов сравниваемых языков на

основе их центральных компонентов, носящих историко-культурный характер, а также в описании и интерпретации лингвокультурологического характера общих и индивидуальных особенностей сравнительных оборотов чешского и азербайджанского языков. Полученные в результате исследования теоретические выводы могут быть использованы при разработке курсов, учебных и исследовательских программ по практике перевода, сопоставительной и специальной лексикологии, фразеологии, переводной лексикографии (при составлении двуязычных азербайджанско-чешских фразеологических словарей, словарей-минимумов и т.п.). Это, в свою очередь, позволит сформировать атмосферу взаимопонимания между неродственными (тюркской и славянской) культурами.

Апробация работы. Основные положения диссертации, ее результаты изложены и обсуждены на заседаниях кафедр Славянской филологии и Общего языкознания Бакинского славянского университета, а также в ходе международных и республиканских научных конференций. Результаты научно-исследовательской работы автора отражены в 15 публикациях – статьях и тезисах докладов, которые полностью отражают содержание диссертации.

Структура работы. Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения, списка использованной литературы и приложений.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во **Введении** обосновываются актуальность темы исследования, цель, задачи, объект, материал, методы анализа, научная новизна, теоретическая ценность и практическая значимость и даётся информация об апробации и структуре диссертации.

В **первой главе «Теоретические основы изучения сравнительных оборотов»** рассматривается комплекс теоретических проблем, связанных с исследованием обозначенных единиц в азербайджанской, русской и чешской лингвистиках. Данная глава состоит из четырех параграфов.

Первый параграф первой главы диссертации называется «**Язык как объект когнитивной лингвистики**». В нем речь идет о формировании языкознания, о научной парадигме, научных школах, объединенных единством принципов и методов, об исследовательских задачах и терминологии современной лингвистики. Сказано и о

премущественности методов научного исследования: сравнительно-историческом → системно-структурном → антропоцентрическом. Особо отмечено, что в языкознании последней четверти XX века объяснение тех или иных языковых фактов немислимо без антропоцентрического подхода к ним, без учета этнического мышления. В лингвистике применяется и термин «национально-языковая картина мира», который вбирает в себя и понятие национальной психологии, и национальное мышление. Затронут вопрос предмета когнитивной лингвистики, который понимается как своеобразие отраженного в языке миропонимания, как непосредственное выражение связи языка и мышления, языка и национальной психологии. Автор очерчивает круг ключевых терминов когнитивной лингвистики, коими являются *концепт*, *ментальность*, *концептуализация*, *когнитивная база*, *концептосфера*, *национально-культурное пространство*.

В конце параграфа отмечается, что в подавляющем большинстве исследований синхронного языкознания особая роль отводится сравнительным оборотам, обладающим высоким национально-культурным потенциалом и позволяющим выявить систему национально-специфических ориентиров сравнения.

Второй параграф первой главы диссертации называется «**Теория фразеологии и сравнительные обороты**». В ее двух подпараграфах последовательно освещается суть и история изучения сравнительных оборотов в азербайджанском и чешском языкознании. Приведены и основные положения из трудов В.В.Виноградова¹, Н.М.Шанского², В.Н.Телия³ и др.

В научной литературе о сравнениях наблюдается зыбкость границ между фразеологией и сравнением, ибо и в основе фразеологического оборота, и в основе сравнительного оборота лежит сравнение. Отсюда и множество мнений о соотнесенности компаративов к фразеологии, их считают фразеологическими единицами и помещают во фразеологические словари. Так, в своей монографии В.М.Огольцев объявляет сравнительные обороты частью фразеологического фонда языка⁴.

¹ Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке [1947] // Виноградов В.В. Лексикология и лексикография. Избр. тр. М., 1977. с. 141–161.

² Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. М.: Высшая школа, 1985. 160 с.

³ Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты М., Школа «Языки русской культуры», 1996. 288 с.

⁴ Огольцев В.М. Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии. Изд. 2-е, испр. и доп. М.: URSS: Либроком, 2009, с.2

Именно понимание, с одной стороны, родства компаративов и фразеологизмов, с другой стороны, их существенных различий и приводит, к тому, что компаративы включаются во фразеологические словари. Однако издаются и специальные словари сравнительных оборотов¹.

Мы считаем сравнительный оборот частью, объектом фразеологии. В работе можно встретить и синонимичные термины *сравнение, сравнительная конструкция, компаратив, компаративная конструкция*.

Теория фразеологии была предметом исследования и в работах азербайджанских фразеологов. Настоящим событием в истории отечественной фразеологии стал изданный в 1966 году труд М.Т.Тагиева «Глагольная фразеология современного русского языка»². Ученый предложил «теорию окружения». Заметим, что часто в состав фразеологизмов наряду с другими словами входят и сравнительные обороты. Среди работ, продолживших и развивших фразеологическую концепцию М.Т.Тагиева, есть монография Ф.Г.Гусейнова «Русская фразеология»³. Научный интерес к проблемам азербайджанской фразеологии прослеживается и в работах З.Ализаде⁴, Г.А.Байрамова⁵, Б.Г.Таирбекова⁶ и др.

В 1974 году в Бакинском государственном университете И.Н.Абдуллаевым защищена кандидатская диссертация «Способы сравнения в азербайджанском языке», где дано следующее определение сравнения: «Сравнение – одна из универсальных категорий речевого мышления. Сущность сравнения заключается в сопоставлении определенного предмета, признака или явления с другими с целью создания конкретного и образного представления об этом предмете,

¹ Мокиенко В.М. Словарь сравнений русского языка: 11000 слов. СПб.: Норинт, 2003, 603 с.;

Огольцев В.М. Словарь устойчивых сравнений русского языка (синонимно-антонимический). М.: АСТ, 2001. 800 с.; Čermák, F., Hronek, J. a kol. Slovník české frazeologie a idiomatiky – přirovnání. 1. vyd. Praha: Academia, 1983, 496 s.

² Тагиев М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка. Баку: Маариф, 1966, 251 с..

³ Гусейнов Ф.Г. Русская фразеология. Баку, 1977. 118 с.

⁴ Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözü və zərb məsələlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri B., BDU nəşriyyatı, 1980, 108 s.

⁵ Байрамов Г.А. Основы фразеологии азербайджанского языка. Автореф. дисс.... докт. филол. наук. Баку, 1970. 23 с.

⁶ Таирбеков Б. Г. Межязыковая транспозиция пословиц и поговорок. Автореф. дисс ... канд. филол. наук. Баку, 1965. 21 с.

признаке или явлении»¹. Ученый привел терминологическую синонимию понятия сравнения: *təsvir*, *oxşatma*, *bənzətmə*, *müqayisə*, однако принял последний термин – *müqayisə* «сравнение». Для выражения понятия «средство сравнения» им были предложены термины: *təsvir ədatı*, *bənzətmə ədatı*, *bənzətmə qoşması*, *bənzətmə əlaməti*, *müqayisə ədatı*. По И.Н.Абдуллаеву, в роли средства сравнения выступают и послелоги, и союзы, и модальные слова. В его диссертационной работе исследованы трехкомпонентные (полные) сравнения, где *A* – объект сравнения, *B* – образ сравнения, *B* – признак сравнения. Указано, что употребление в речи признака сравнения *B* является факультативным, а участие двух остальных элементов – обязательным. Затронут и вопрос тесной связи сравнения с метафорой, и сделан вывод о том, что по отношению к метафоре сравнение первично. И.Н.Абдуллаев анализирует структуру сравнений, изучает средства выражения, среди которых важнейшую роль играют послелоги *kimi* и *tək/təki/təkin* (как, словно, подобно).

Среди исследований азербайджанских языковедов, относящихся к этой традиции описания фразеологических единиц, следует назвать защищенную в 1988 году кандидатскую диссертацию Т.М.Мамедовой «Сопоставительный анализ русской и азербайджанской компаративной фразеологии»², в которой сравнительные обороты русского и азербайджанского языков изучаются отдельно с позиции их структуры и окружения. По мнению автора, «сравнительные обороты представляют собой наиболее естественный, стандартный, обычный фразеологизм»³.

Впервые проблемы чешской фразеологии ставятся на конференции в Братиславе в 1953 году. Обращают на себя внимание доклады В.Лапаровой⁴ и О.Мана⁵. Вопросы теории фразеологии ставил в своих трудах выдающийся чешский ученый М.Докулил⁶. В 1963 году вышел из печати уникальный по своей форме в славянской лексикографии сборник Й.Заоралека⁷, во второй части которого приводились

¹ Абдуллаев И.Н. Способы сравнения в азербайджанском языке Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1974. с.3

² Мамедова Т.М. Сопоставительный анализ русской и азербайджанской компаративной фразеологии. Автореф. дисс ... канд. филол. наук. Баку, 1998. 26 с.

³ Там же с.3

⁴ Lapárová V. Указ. раб.

⁵ Man O. Указ. раб.

⁶ Dokulil M. Tvoření slov v češtině 1. Praha, 1962. s.91

⁷ Zaorálek J. Lidová rčení, Praha, 1963, 217 s.

устойчивые сравнения. В 80-ых годах XX века в чешской лингвистике было распространено мнение, что в языке идет процесс семантического обновления (изменение лексического состава, стилевой соотнесенности, замена частей фразем и т.п.). Иллюстрацией подобного употребления в компаративе может стать пример (*koukat*) jako bacil do lékárně (букв. (смотреть) как бактерия на аптеку), т.е. смотреть со страхом и (*koukat*) jako tele na nová vrata (букв. (смотреть) как теленок на новые ворота), т.е. смотреть с недоумением.

Начало системных исследований в области чешской фразеологии связано с именем Й. Филипеца, считавшего фразеологию отдельной наукой¹. Значительным событием стало издание первого тома «Словаря чешских фразеологизмов и идиоматики (сравнительные обороты)» с его предисловием². Современную чешскую лингвистику отличает всесторонний интерес к исследованию вопросов фразеологии в целом, и сравнительных оборотов в частности. Сказанное подтверждается наличием большого количества научных работ теоретического и практического характера по проблемам фразеологии. Это работы Й. Млацека³, Р. Гренаровой⁴, Е. Мрхачовой⁵, Я. Бахманновой⁶ и др. Анализ современных работ по чешской фразеологии и компаративистике указал на широкий спектр исследуемых в них проблем.

Третий параграф первой главы диссертации называется «**Категория сравнения в аспекте лингвистики**». Он посвящен анализу сравнения как языковой категории, которая одновременно является и категорией мышления. Здесь изучаются такие теоретические проблемы как сущность, структура и позиция сравнительного оборота в лингвистическом поле. Категория сравнения исследована в аспекте ее воплощения в языковой форме, являющейся основой мыслительной деятельности людей. В настоящей диссертации автор понимает сравнительный оборот как некий звуковой и обладающий сравнительной семантикой комплекс, воспринимающийся как единое компара-

¹ Filipec J. Указ. раб.

² Čermák, F., Hronek, J. a kol. Slovník české frazeologie a idiomatiky – výrazy neslovesné. 1. vyd. Praha: Academia, 1988, 512 s.

³ Mlacek, J. a kol. Frazeologická terminologie. Stimul. Bratislava, 1995. 162 s.

⁴ Гренарова Р. Интенсификация вербальных сравнительных оборотов с компонентом как в чешском и русском языках/ Rossica olomucensia XLVI-II Sborník příspěvků z mezinárodní konference XIX. Olomoucké dny rusistů 30.08. - 01.09. 2007. c. 337-340

⁵ Mrhačová E. Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice (Tematický frazeologický slovník I). Ostrava: FF Ostravské univerzity. 1999, 160 s.

⁶ Bachmannová J. K výzkumu a popisu nářeční frazeologie. Naše řeč, ročník 69, číslo 1. 1986

тивное целое. Относительно его структуры следует указать: нас интересовали как *двучленные* (с агентом и модулем сравнения), так и *трехчленные* (референт, агент и модуль сравнения) модели сравнения. Уместно указать на наличие в научной литературе множества определений союза 'как'. Его называют «показатель сравнения», «признак сравнения», «модуль сравнения», «компаратор», «маркер сравнения» и др. Приведенные трактовки по-разному (широко или ёмко) определяют и контуры смысловых границ семантических полей сравнения. Современная лингвистическая наука рассматривает категорию сравнения в гносеологическом, понятийном/логическом и языковом аспектах. При широком взгляде на сравнение в круг его единиц попадают и имплицитные формы, выражающие сравнение своей внутренней формой (переносным значением), например: *daş ürək* «каменное сердце». При узком рассмотрении обязательно наличие средств выражения сравнения, т.е. необходима эксплицитная выраженность изучаемого языкового явления.

Четвертый параграф первой главы называется «**Сравнительные обороты как фразеологические универсалии**». Указано, что с позиций теории фразеологических универсалий сравнение становится весьма актуальным для современной лингвистики, и в частности, для той или иной лингвокультуры. С учетом такого подхода наше исследование направлено на выявление сходств и различий в системах образов и культур. Мы придерживаемся тех позиций, что сравнения позволяют определить универсальность и специфику конкретной языковой картины мира. А «механизм оценки воспринимаемого сквозь призму сравнения, переплетаясь с человеческой деятельностью, одновременно и универсальной и национально-специфичной, приводит к созданию языковой картины мира, как с типологическими, так и с индивидуальными особенностями».¹

Мы не сомневаемся, что устойчивые сравнительные обороты существуют во всех языках и представляют собой языковые универсалии. Система сравнений отражает весь известный народу мир, в рамках которого менталитет народа выделяет знаки-ориентиры, носящие существенный характер для формирования национально-языковой картины мира. Профессор А.М.Мамедли также считает

¹ Румянцева М.В. Типологические особенности компаративных конструкций (на материале русского и немецкого языков). Автореф. дисс ... канд. филол. наук.. Челябинск, 2007. 22 с.

компаративы языковыми универсалиями и отмечает, что «сравнение представляет собой универсальный механизм познания и рефлексии»¹.

Вторая глава диссертации называется «**Когнитивный анализ фразеосемантических микросистем сравнительных оборотов чешского и азербайджанского языков**». Она состоит из двух параграфов.

Первый параграф называется «**Фразеосемантические микросистемы сравнительных оборотов чешского и азербайджанского языков**». Известно, что в каждой национальной системе устойчивых сравнений на знаковом уровне могут выделяться некие элементарные понятия, некие знаки - конститuentы компаративов как представители важнейших концептов национально-языковой картины мира. Наряду с универсальностью, система компаративов любого языка должна изучаться, прежде всего, с точки зрения подобных базовых концептов

Второй параграф второй главы диссертации называется «**Объекты сравнений микросистем азербайджанских и чешских компаративов**». Он состоит из семи подпараграфов, последовательно исследующих объекты микросистем компаративов (*зоонимы, фитонимы, наименования лиц, соматизмы, культурные и религиозные понятия, артефакты, небесные тела, стихии, природные явления*).

В **первом подпараграфе** исследуются сравнения с базовым символическим компонентом-**зоонимом**. В чешской компаративистике в данной фразеосемантической группе на символическом уровне представлены образы: *husa* (гусь), *myš* (мышь), *tele* (теленок), *ryba* (рыба), *holub* (голубь), *beran* (баран), *pes* (собака), *had* (змея), *kočka* (кошка), *kozel* (козел), *kráva* (корова), *kůň* (лошадь), *prase* (свинья), *opice* (обезьяна) и др. В азербайджанской: *ördək* (утка), *at* (лошадь), *balıq* (рыба), *bülbiül* (соловей), *qarışqa* (муравей), *qoyun* (овца), *arı* (пчела), *dəvə* (верблюд), *qurbağa* (лягушка), *ilan* (змея), *eşşək* (осел), *zəli* (пиявка), *it* (собака) и др. В данной микросистеме представлены животные, которые занимают определенное место в быте, культуре и окружающей среде обоих народов.

В окружающем человека мире, независимо от среды обитания и типа культуры, всегда присутствует *собака*. Компаративов с этим образом много в обоих языках: в чешском языке – *je na lidi jako pes* (букв. он/она с людьми как собака), *jako pes* (букв. как собака), *vypadá*

¹ Мамедли А.М. Семантика сравнительного оборота и процесс фразеологизации / Филологический сборник к 80-летию со дня рождения проф. М.Т.Тагиева. Баку, 2001, с.252-256

jako spráskaný pes (букв. выглядит как избитая собака) и др.; в азербайджанском – *it kimi qovmaq* (букв. гнать как собаку), *it kimi peşman olmaq* (букв. сожалеть как собака), *məsciddən qovulmuş it kimi* (букв. быть изгнанным из мечети как собака) и др.

В подпараграфе исследуются чешские компаративы с образами животных, отсутствующими в азербайджанской компаративистике: гусь – *jako voda po huse* (букв. как с гуся вода) и *dočkej času jako husa klasu* (букв. дождись времени как гусь колоса); голубь – *nafouknout se jako holub* (букв. надуться как голубь); селедка – *jsme tu namačkáni jako herynči* (букв. мы тут набиты как селедка); барсук – *žije jako jezevec* (букв. жить как барсук) в знач. «жить бирюком, быть нелюдимым»; сорока – *krade jako straka* (букв. крадет как сорока), свинья – *špinavý jako prase* (букв. грязный как свинья) и др. Их отсутствие в компаративной системе азербайджанского языка связано с разной культурной ситуацией (например, *селедка* лишь эпизодически входит в рацион азербайджанцев, а свинина не представлена в нем). Однако при этом в азербайджанской компаративистике имеется образ *кабана*, мясо которого мусульманам запрещено есть: *yaralı qaban kimi* (букв. как раненый кабан).

Показателен пример с образом *змеи*, который реализуется в чешском языке в простейшей конструкции *jako had* в знач. «хитрый, коварный». В азербайджанском языке образ *змеи* употребляется в 11 сравнениях и реализует семы «сильный страх», «изыщество», «избавление», «стараться», «корчиться от боли», «жалобно просить», «слабый свет», например: *elə bil qutuda ilan görür* (букв. будто видит змею в коробке), *elə bil ilan boğazından çıxıb* (букв. будто вышел из пасти змеи), *elə bil ilan görüb* (букв. словно змею увидел) и др. Этот образ не сопровождается положительной коннотацией.

Анализ приведенных примеров позволяет заключить, что система образов животных в чешском и азербайджанском языках различается незначительно. Общими для обеих компаративных систем являются такие образы как: *рыба, собака, кошка, ворон/ворона, корова, лошадь, мышь, кошка, змея* и др. Обращает на себя внимание то, что образы *бабочки* и *соловья* непосредственно связаны с системой восточных поэтических образов: *rəvənə kimi başına dolanmaq* (букв. кружиться над головой как бабочка). И, наоборот, образ *свиньи* как животного, мясо которого мусульмане не употребляют в пищу, встречается крайне редко и всегда сопровождается негативной коннотацией. В

системе образов животных в азербайджанском языке выделяются экзотические для чешского языка имена *верблюд* и *скорпион*. *Овод*, *клец*, *пиявка*, *бабочка*, *соловей*, *муравей*, *лягушка*, *пчела* и другие животные известны и чехам, они присутствуют в системе сравнений, однако не представлены в исследованных нами двуязычных словарях. Для семантической структуры азербайджанского сравнения характерно, что в нем символические имена соотносятся с характерными ситуациями, символическую роль выполняет не только имя-символ, но и типическая ситуация.

В данном подпараграфе исследуются и инвариантные образы *павлина/павы* – *ráv/rávice* «tovuz/diši tovuz» и *барана/овцы/ягненка/теленка* – *beran/ovce/jehně/ tele* «qoç/oyun/quzu/dana» и др.

Статистический и семный анализы сравнений с зоонимами показали, что азербайджанская компаративистика богаче чешской не только количеством и разнообразием символов, но и разнообразием имеющихся в языке вариантов.

Второй подпараграф этой главы посвящен сравнениям с базовым символическим компонентом – **фитонимом**. Речь о чешских сравнениях типа: *dutý jako bambus* (букв. пустой как бамбук), *jako trn v oku* (букв. как шип в глазу), (*hořký*) *jako pelyněk* (букв. (горький) как полынь), (*hluchý*) *jako pařez* (букв. (глухой) как пень), *šetřit s (čím) jako se šafránem* (букв. обращаться с (чем-то) как с шафраном) и др. В азербайджанском языке в данную группу входят: *bölmünmüş alma kimi* (букв. как яблоко, поделенное пополам), *gül kimi açılmaq* (букв. раскрыться как цветок), *nanə yarpağı kimi əsmək* (букв. дрожать как лист мяты) и др.

Следующим чешским компаративам с образами *бамбука*, *волчьего мака*, *лилии*, *тростника*, *терновника*, *пихты* и др. нет соответствия в азербайджанском языке. Например: *zdravý jako řípa*, (букв. здоровый как свекла), (*slzy*) *jako hráchy*, (букв. (слезы) как горох), *děvče jako malina* (букв. девушка как малина) и др. С библейскими мотивами напрямую связан образ *лилии*: *čistý/nevinný jako lilium* (букв. чистый/невинный как лилия), *vyšel z toho jako lilium* (букв. вышел из этого как лилия), реализующие базовые признаки «чистота» и «спасение».

Абсолютный характер носят компаративы с образом *пня*: (*stoji*) *jako pařez* (букв. (стоять) как пень), (*spí*) *jako pařez* (букв. (спать) как пень) и (*hluchý*) *jako pařez* (букв. (глухой) как пень), который в

чешской ментальности ассоциируется с «бесчувственностью» «неподвижностью», «абсолютным отсутствием слуха».

Одни и те же символы растений в разных языках в составе компаративов могут иметь разные значения, например, *šafrán/zafaran* «шафран». В компаративе *šetřít s (čím) jako se šafránem* (букв. обращаться с чем-либо как с шафраном в знач. «очень бережно») для чехов шафран – эталон нежного обращения. Этот символ присутствует в азербайджанском фразеологизме *eşşək nə bilir zafaran nədir* (букв. откуда ишаку знать, что такое шафран) и выступает символическим эталоном максимальной ценности.

Сопоставительный анализ этих компаративов выявил больше символическое и семантико-функциональное разнообразие в чешском языке. Ряду чешских сравнительных оборотов соответствуют азербайджанские метафоры.

Третий подпараграф второй главы посвящен сравнениям с базовым символическим компонентом-**наименованием лица**. В нем дан анализ сравнительных оборотов с собственными и нарицательными именами, ставшими эвфемизмами, а также терминами-наименованиями лиц по профессии и национальности и т.п. Эти единицы тесно связаны с историей, религией, системой ценностей, традициями и психологией народов, и потому не имеют полных эквивалентов в исследуемых языках.

Большая часть таких сравнительных оборотов напрямую связана с фактами истории. В них мотивация имени собственного давно стерлась и превратилась в лексически «опустошенное», «потенциальное слово»¹. Ряд антропонимов вошли в обозначенные языки из Библии и Корана, а некоторые связаны с фольклорными и литературными героями. Образность в подобных выражениях возникает благодаря тому, что в компаративе «собственное библейское имя становится неким символом, олицетворяющим те качества, которые обозначаются вторым компонентом оборота»².

В чешском языке имеется ряд компаративов с собственными именами иностранного происхождения, например: *píje jako Holander* (букв. пьет как голландец), *chodí jako jiná Perchta* (букв. ходит как

¹ Артемова А.Ф. и др. Имена собственные в составе фразеологических единиц//Иностр. яз в шк., 2003, № 4. Москва, с. 73-78

² Кучешева И.Л. Лексико-семантический анализ имен собственных в составе английских и русских фразеологических единиц: лингвокультурологический подход//Иностр. яз в шк., 2008, № 35. Москва, с.81

пани Перхта) в знач. «надменно, горделиво», *lhát jako baron Prášil* (букв. лгать как барон Прашил) и др. В азербайджанской компаративистике отражены литературные персонажи, например: *Məşədi İbad kimi (özündən çıxmaq)* (букв. (выйти из себя) как Мешеди Ибад; *Fərhad kimi (küllüng vurmaq)* (букв. (стучать киркой) как Фархад).

Пограничное место между кораническими и обычными антропонимами в азербайджанском языке занимает сравнительный оборот *sinni-cəfər qoşunu kimi*. Обозначение некоего войска подобного войску Джафара, состоявшему из джиннов, носит совершенно формальный характер. В современном азербайджанском языке этот компаратив употребляется для обозначения шумной компании детей.

Наименование профессий в компаративах представлены в образах *трубочиста, кузнеца, цирюльника*. Так, *трубочист* – образ сугубо европейской культуры, связанный с готической архитектурой: *je jako mouřenín* (букв. быть очень грязным (как трубочист)). В речи азербайджанцев употребителен оборот *elə bil qır qazanından çıxıb* (букв. будто вылез из котла с киром). Образ *цирюльника* отражен в обороте *dallək kimi baş qırmaq* (букв. стричь голову как цирюльник) со значением «обдирать людей с помощью хитрости, уловок». В чешском языке этот образ не представлен.

Интересно, что в системе образов компаративов чешского языка есть и редкий образ *паши* как символа роскоши: *žije/má se jako paša* (букв. жить как паша). В языке существует и синонимичный образ *барона*, и синонимичный оборот с ним – *žit jako baron* (букв. жить как барон). В разговорном азербайджанском языке употребительно выражение *bəu kimi* (букв. как бек), *bəu balası kimi* (букв. как сын бека), *padşah kimi* (букв. как падишах).

В азербайджанском языке в эту группу входят обороты с образами литературных персонажей, подобного мы не обнаружили в чешском языке. Наблюдается равное количество компаративов с отрицательной и положительной коннотацией.

Сравнениям, основанным на **соматическом символе**, посвящен **четвертый подпараграф** данной главы. Очевидно, что соматизмы являются наиболее естественными и закономерными ориентирами для сравнения. В названную группу входят следующие чешские и азербайджанские сравнения: *jako na dlani* (букв. как на ладони), *chodit jako tělo bez duše* (букв. ходить как тело без души), *to se hodí jako pěst na oko* (букв. подходит как кулак глазу), *jako by otci z oka vypadl* (букв. как

будто выпал из глаза отца) и др.; *acı bağırsağ kimi uzanmaq* (букв. тянуться как тонкая кишка), *beş barmağı kimi bilmək* (танımaq) (букв. знать как свои пять пальцев), *ilan gözü kimi* (букв. как змеиный глаз), *göz bəbəyi kimi* (букв. как зеница ока) и др.

Некоторые сравнения обоих языков только формально включают в свою структуру соматический компонент, который является его окружением, например: *mıt hlavu jako stříbro* (букв. иметь голову как серебро), *ruce jako led* (букв. руки как лед) и др. Фактически сравнениями здесь являются *jako stříbro* «как серебро», *jako led* «как лед». Подобное встречается и в оборотах *üzü bulud kimi tutulmaq* (букв. лицо помрачнело как туча), *ürəyi şam kimi ərimək* (букв. сердце тает как воск) и др.

В чешском языке образ *глаза* употребляется в сравнении по признаку сильного сходства, например: *jako by otci z oka vypadl* (букв. будто бы выпал из глаза отца). В этом значении в азербайджанском эквиваленте употреблен другой соматизм – *burun* (нос): *elə bil burnundan düşüb* (букв. будто из носа выпал). В азербайджанском языке соматизм *göz* «глаз» употребляется в составе фразеологизма *gözdən düşmək* со значением «потерять уважение», который не является семантическим эквивалентом чешского компаратива.

Соматизм *колени* не представлен в азербайджанском языке, например: *má hlavu jako koleno* (букв. иметь голову как колени). Образ *колени* в чешском языке является символом лысой головы.

Азербайджанский оборот *qarnını baliq qarnı kimi yırtmaq/cırmaq* (букв. разорвать как брюхо рыбы) не имеет эквивалента в чешском языке.

Таким образом, соматизмы являются наиболее естественными и закономерными ориентирами для сравнения, а приведенные с ними компаративы носят антропоморфный характер. Азербайджанские компаративы с соматизмами имеют сложный характер, как в семантической структуре, так и в своей образной основе. Подавляющее большинство компаративов этой группы реализуют отрицательную коннотацию.

Сравнениям, основанным на символическом значении **культурных и религиозных понятий**, посвящен **пятый подпараграф**. Перечень компонентов данной фразеосемантической микросистемы сравнительных оборотов составляют культурные, религиозные и мифологические понятия, явления, образы, например: (*bát se*) *jako čert kříže*

букв. (бояться) как черт креста), *mít se jako na posvěcení* (букв. чувствовать себя как на престольном празднике), *je jako z jiného světa* (букв. как будто он из другого мира); *məsciddən qovulmuş it kimi* (букв. как собака, изгнанная из мечети), *Firon kimi Allahlıq iddiasında olmaq* (букв. претендовать на (миссию) Аллаха как фараон) и т.п. По характеру образной основы и семантической структуре такие сравнительные обороты могут считаться неординарными и сложными, что объясняется огромным объемом их фоновой и историко-культурной информации и делает закономерным отсутствие эквивалентов в другом языке.

Эквивалентными по значению, а в ряде случаев и по образной основе являются обороты: *jako by vstal z hrobu* (букв. как будто вышел из гроба) и *qəbirdən xortlamış ölü kimi; je jako z jiného světa* (букв. как будто с другого света/мира) и *elə bil bu dünyanın adamı deyil* (букв. как будто он человек не этого мира). Обороты (*bát se) jako čert kříže* (букв. бояться как черт креста) и *cin bismillahdan qorxan kimi* (букв. боится так, как злой дух/бес боится коранической формулы бисмиллах. Bismillah – главная кораническая формула «Во имя Аллаха Милостивого и Милосердного») эквивалентны в реализации универсально-семантической схемы «нечистый боится чистого/святого». Символом нечистого в чешском языке выступает *čert*, а в азербайджанском – *джинн*; символом чистого в чешском языке выступает *крест*, в азербайджанском – кораническая формула *бисмиллах*.

Ментальности двух народов известно и представление о черте/дьяволе «*čert /šeytan*»: *je na peníze jako čert na hříšnou duši* (букв. он падок на деньги, как черт на грешную душу). В «Словаре» А.Оруджева зафиксировано 12 фразеологических единиц с компонентом *šeytan*, из них только один сравнительный оборот – *šeytan fəhləsi kimi (işləmək)* (букв. работать, как рабочий у черта/дьявола). В азербайджанском языке, говоря об очень хитром, изворотливом, ловком человеке употребляют выражения: *šeytanın əlinə çöp verər* (букв. даст черту в руки соломинку), *šeytanın dal ayağı* (букв. задняя нога черта), *šeytana paraq/parış tikər* (букв. сошьет черту папаху/тапочки). Однако концептуального совпадения чешского сравнительного оборота с азербайджанской парадигмой с интегральным компонентом *šeytan* не наблюдается. В чешском языке оборот *je na peníze jako čert na hříšnou duši* (букв. он падок на деньги, как черт на грешную душу) полностью ориентирован на христианскую теологию, в азербайджанском языке

данная парадигма отражает народно-поэтическое шутовское отношение к человеку, предмету, явлению.

Таким образом, в азербайджанском языке сравнительных оборотов, восходящих к религиозным понятиям, значительно меньше, чем в чешском языке. Анализ историко-культурных различий в данной парадигме показал, что чешские компаративы непосредственно связаны со значительными событиями священной для чехов библейской истории. Относительно коннотации компаративов следует сказать, что и в азербайджанской, и в чешской парадигме преобладает отрицательная коннотация.

Объектом исследования в **шестом подпараграфе** являются сравнения с базовым символическим компонентом-наименованием **артефактов**. Под артефактом мы понимаем «некий искусственно созданный человеком (рукотворный) материальный объект, который не существует в природе в самородном виде». Для нас это предмет, характеризующий культуру человека в среде его обитания, например: предметы, связанные с бытом, одеждой, кухней, музыкой, архитектурой, культурой, а также такие феномены духовной жизни общества, как научные теории, суеверия, произведения искусства и фольклор и др., например: *jako paté kolo od vozu* (букв. как пятое колесо у воза), *bledý jako stěna* (букв. бледный как стена), *jako bomba* (букв. как бомба), *čistý jako sklo* (букв. чистый как стекло); *bomba/barit kimi açılmaq* (букв. взорваться как бомба/порох), *buz baltası kimi* (букв. как топор для рубки льда), *qızıl tərəzəsi kimi düz* (букв. точно как весы для взвешивания золота), *iynə kimi incəlmək* (букв. стать стройным как иголка) и др.

Компаративы этой микрогруппы также классифицируются по степени эквивалентности перевода. Безэквивалентными являются следующие компаративы: *hlava/pamět jako cedník* (букв. голова/память как дуршлаг), *táhnout se jako červená nit'* (букв. тянуться как красная нить), *leze to z něho jako z chlupaté deky* (букв. это лезет из него как из лохматого одеяла), *lije jako z konve* (букв. льет как из лейки); *pul kimi qızarmaq* (букв. покраснеть как деньги), *qızıl tərəzəsi kimi düz* (букв. точно как весы для взвешивания золота) и др.

Эквивалентными являются обороты *jako mluvit do zdi* (букв. как говорить со стеной) и *elə bil divara deyirsən* (букв. как стене говоришь) и др.

Таким образом, чешская фразеосемантическая микросистема сравнительных оборотов с артефактами отличается большим предметным многообразием, сюжетным богатством и пространством фоновой информации. Для этой группы характерны компонентная вариативность и преобладание отрицательной коннотации.

Сравнительные обороты, построенные на образах **небесных тел, стихий и природных явлений** представлены в заключительном **седьмом подпараграфе**. В данную группу входят: *bílý jako (padlý) sníh* (букв. белый как (выпавший) снег), *píje jako duha* (букв. пьет как радуга), *jako hrom* (букв. как гром), *září jako měsíček v uplňku* (букв. сияет как месяц в полнолуние), *(ruce) jako led* (букв. руки как лед); *abileyşan kimi gözyaş axıtmaq* (букв. лить слезы ливнем), *bədirlənmiş ay kimi* (букв. круглая как луна), *elə bil aydan düşüb* (букв. как с луны свалился), *ondörd gecəlik ay kimi* (букв. как луна на четырнадцатую ночь), *üzü bulud kimi tutulmaq* (букв. помрачнеть как туча) и др.

Самым многочисленным и насыщенным в чешском языке является образ *грома*, связанный с силой, здоровьем, тяжестью, неожиданным ударом, неподвижностью, работоспособностью и др., например: *(těžký) jak hrom* (букв. (тяжелый) как гром), *pracuje jako když hrom bije* (букв. работает, как если гром бьет), *(rána) jako hrom* (букв. (удар) как гром).

Эквивалентными являются следующие сравнения: *září jak měsíček v uplňku* (букв. сияет как полная луна) и *bədirlənmiş ay kimi* (букв. круглая как луна)/*on dörd gecəlik ay kimi* (букв. как луна на четырнадцатую ночь). Есть и примеры сравнений, которым в другом языке соответствует метафора, например: *jako mráz tu běží po zádech* (букв. как мороз по спине пробегает) и *canımdan üşütmə keçir* (букв. по телу мороз проходит) как символ неприятного ощущения, связанного со страхом; *(ruce) jako led* (букв. (руки) как лед) и *əllərim/əlləri buz kimidir* и метафора *əllərim buzlayıb* (букв. руки оледенели) как символ холода и др.

В данной группе представлены уникальные безэквивалентные сравнения. Так, образ *радуги* в чешском языке выполняет символическую роль «способность много выпить»: *píje jako duha* (букв. он пьет как радуга). Подобная символика может считаться уникальной. В чешской компаративистике отражен образ большой воды, половодья, наводнения, например: *hrne se jako velká voda* (букв. течет как большая вода в знач. «все сносит на своем пути с шумом и грохотом»).

Таким образом, фразеосемантическая группа сравнений, в основу которых легли представления о различных природных явлениях, отличается тем, что в ней в большинстве случаев компаративы одного языка соответствуют метафорам другого языка. В данную группу входят как абсолютные сравнения, так и сравнения, построенные на прецедентных ситуациях. Налицо преобладание отрицательной коннотации.

Помимо рассмотренных микрогрупп сравнительных оборотов, в обоих языках имеются и единичные компаративы, которые не поддаются систематизации. Например, в азербайджанском языке имеется сравнение, построенное на образе материнского молока: *ana südü kimi halal* (букв. халал, как материнское молоко). Кроме образа *материнское молоко* здесь есть представление о мусульманском понятии «halal»: 1) дозволенный, разрешенный; 2) благоприобретенный, приобретенный честным путем; *halal olsun* (букв. да будет впрок).

В **Заключении** сформулированы следующие выводы:

Сравнение является семантической категорией, понятием о сходствах и различиях между сравниваемыми предметами. В семантических группах сравнительных оборотов наблюдаются парадигматические отношения, связанные с национальным менталитетом. Сравнительные обороты представляют собой языковую универсалию. Они являются носителями социокультурной информации.

Структура абсолютного сравнения состоит из сравнительного слова и обозначения объекта сравнения (*jako* + *сущ./нпрл.*) и (*сущ./нпрл.* + *kimi*). Отталкиваясь от этой схемы, национальный менталитет создает и более сложные структуры, в основе которых лежат целые картины с законченным сюжетом.

В национальном менталитете того или иного народа существуют стандартные объекты сравнения. Система сравнительных оборотов исследуемых языков распадается на естественные и культурные объекты сравнения, базовыми компонентами которых являются символические образы животных, растений, соматизмов, религиозных и культурных реалий, природных явлений, антропонимов и артефактов.

В системе сравнений обоих языков высок удельный вес экспрессии и представлена и вариантность компонентов. В значениях сравнительных оборотов представлены разные схемы метафорического и метонимического осмысления.

Проведенный в диссертации анализ позволяет определить и перспективы будущих исследований. Вне исследования осталась проблема перевода компаративных единиц с чешского языка на азербайджанский язык и наоборот.

Основные положения диссертации отражены в следующих **публикациях** автора:

1. Семантический анализ сравнительных оборотов со значением отрицательной оценки явления в чешском и азербайджанском языках. *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor institutu. Elmi axtarışlar.* Bakı, 2006, с. 196-199

2. Сравнительные обороты чешского языка в символическом аспекте. *ADU, Elmi xəbərlər, № 5.* Bakı, 2008, с. 55-59

3. Эквивалентность в системе чешских и азербайджанских устойчивых сравнений. *BSU, Humanitar elmlərin ögənilməsinin aktual problemləri, № 5.* Bakı, 2008, с. 110-113

4. Сравнительные обороты как фрагмент национальной языковой картины чешского языка. *Dil və ədəbiyyat, № 1,* Bakı, 2009, с. 8-10

5. К вопросу о когнитивном анализе устойчивых сравнений. *BSU, Humanitar elmlərin ögənilməsinin aktual problemləri, №3.* Bakı, 2010, с.108-111

6. Семантические особенности сравнительных оборотов со значением негативной оценки (на материале чешского и азербайджанского языков). *Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XIV respublika elmi konfransının materialları,* Bakı, 2010, с.210-211

7. Культурологическая значимость когнитивного исследования устойчивых сравнений. *Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XV respublika elmi konfransının materialları, II.* Bakı, 2011, с.221-223

8. Национально-культурная специфика азербайджанских и чешских сравнительных оборотов с компонентом-фитонимом как объект лингводидактики. *Практика коммуникативного поведения в социально-гуманитарных исследованиях. Материалы II международной научно-практической конференции. Пенза-Сургут-Витебск,* 2011, с.113-122

9. Религиозная компаративистика в чешском и азербайджанском языках. *Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. II Beynəlxalq elmi konfransın materialları, II hissə.* Bakı-Gəncə, 2011. с. 563-570

10. Семантический анализ сравнительных оборотов со значением положительной оценки явления в чешском и азербайджанском языках.

Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. III Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2012. c. 630 - 633

11. Konfrontační výzkum přirovnání založených na obrazech přírodních jevů (na materiálu českého a ázerbájdžanského jazyka). SLAVICA IUVENUM XIII Mezinárodní setkání mladých slavistů, Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě, Ostrava. 2012, s.237-241

12. Чешско-азербайджанский билингвизм: лингвистические и экстралингвистические факторы. Azərbaycanca xarici dillər № 2, 2013, Bakı, 2013, c. 22-26

13. Český jazyk v Ázerbájdžánu. Bulletin Centra ázerbájdžánských a kaspických studií, Filozofická Fakulta Univerzity Karlovy v Praze, Praha, Česká Republika, 2013, s.4-6.

14. Устойчивые сравнения чешского и азербайджанского языков, образованные на основе артефактов. Filologiya məsələləri. № 6. Bakı, 2015. c.57-65

15. Имена животных как ориентиры национального сознания в системе устойчивых сравнений чешского и азербайджанского языков. Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета. № 3. Пятигорск, 2015. c.141-147

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ROZA ŞAKİR QIZI ŞƏFİYEVA

**ÇEX VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
MÜQAYİSƏLİ İFADƏLƏRİN QARŞILIQLI TƏHLİLİ**

5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

5707.01 – Slavyan dilləri (çex dili)

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2015

*Tədqiqat işi Bakı Slavyan Universitetinin
Slavyan filologiyası kafedrasında yerinə yetirilib*

Elmi rəhbərlər: *filologiya elmləri doktoru, professor*
Sevinc Abbasqulu qızı Məhərrəmovə

filologiya elmləri doktoru, professor
İrji Marvan

Rəsmi opponətlər: *filologiya elmləri doktoru, professor*
Tamilla Həsən qızı Məmmədova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İvana Bozdexova

Aparıcı müəssisə: **Azərbaycan Dillər Universitetinin
Ümumi dilçilik kafedrası**

Müdafiə “_____” _____ 2015-ci il saat _____ da Bakı Slavyan Universiteti nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcələri almaq üçün təqdim edilən dissertasiyaların müdafiəsini üzrə D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1014, Bakı ş., S.Rüstəm küç., 25.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «_____» _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.071 Dissertasiya şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

N.R.Muqimova

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Dissertasiyanın aktuallığı linqvistik, eyni zamanda, ekstralingvistik amillərlə əsaslanır. Postsovet ölkəsi olaraq Azərbaycan cəmiyyəti üçün milli özünüdərkən yüksəlişi səciyyəvidir. Bu proses siyasət, mədəniyyət və iqtisadiyyatda əlaqələrin inkişafı ilə xarakterizə olunur. Burada söhbət bu və ya digər xalqların nümayəndələri ilə əməkdaşlıq və əlaqələrin qurulmasından gedir. Təbii ki, bu proses respublikada dillərlə bağlı mövcud vəziyyətdə öz əksini tapmaya bilməzdi. Azərbaycan slavyanşünaslığının bir-biri ilə təmasda olmayan xalqların (Azərbaycan və çex) nümayəndələrinin etnoslararası ünsiyyəti probleminə marağı da burdan irəli gəlir.

Azərbaycanda müasir dil vəziyyəti dil daşıyıcılarının şüurunda qarşılıqlı anlaşma və qarşılıqlı təsirin təmin edilməsi zərurəti ilə xarakterizə olunur. Dövlətlərin iqtisadi inteqrasiyası müştərək müəssisələrin, xarici milli kompaniyaların filiallarının yaradılmasına və bütün bunlar da öz növbəsində siyasi, iqtisadi, təhsil və mədəniyyət sahələrində əlaqələrin meydana çıxmasına imkan verdi. Azərbaycan və çex dili daşıyıcılarının dil şüurunun problemlərinə həsr edilmiş tədqiqatımızın aktuallığının ekstralingvistik tərkib hissəsinin mahiyyəti də məhz bundan ibarətdir.

Təhlilin linqvistik tərkibi tədqiqatın aktuallığının ekstralingvistik əsası ilə ahəngdar surətdə bağlıdır. Linqvistika tarixində bilavasitə insana və onun mənəviyyatına istiqamətlənməklə səciyyələnən yeni mərhələnin başlanması danılmazdır. Dil formalarında insani və etnik mentallıq izlərinin axtarılmasının vacibliyi müasir linqvistikanın inkişafında qanunauyğun mərhələ oldu ki, bu da aktual və daha intensiv işlənməkdə olan antroposentrik paradigmanın formalaşmasına gətirib çıxardı. Burada söhbət dilin semantik sistemini tarixi-mədəni amillər prizmasından açıqlanan, müqayisəli-tarixi və sistemli-struktur dilçilik metodlarını qəbul edən antropoloji dilçilikdən gedir. Antroposentrik dilçilik bütün dil sistemini, eyni zamanda onun daşıyıcılarının tarixini, mədəniyyətini, habelə etnik təfəkkür və psixologiyasının xarakterik xüsusiyyətlərini birbaşa əks etdirən dil vahidlərini öyrənir. Komparativistikanın obyektı olan sabit müqayisəli ifadələr də belə dil vahidlərindəndir.

Sabit müqayisələr frazeoloji ifadələrin xüsusi sinfini təşkil edir. Belə müqayisələr sabit (uzual, lüğəvi) və okkazonal (fərdi-müəllif) olur. Apardığımız tədqiqat çərçivəsində biz uzual vahidləri diqqətdə saxlayacağıq. Müqayisəli ifadələrin spesifikasiyası ondan ibarətdir ki, xalqların etnik kollektiv təfəkküründə yalnız sabit və hamıya məlum olan orientirlər

müqayisə obyektinə kimi çıxış etmişlər. Buna görə də bu və ya digər dilin müqayisə ifadələrinin öyrənilməsi ilk növbədə milli psixika üçün səciyyəvi orientirlərin aşkar edilməsi və sistemləşdirilməsi baxımından dəyərlidir.

Dil faktlarının öyrənilməsinin mühüm prinsipi idrakin universal metodu olan müqayisədir ki, bu da dil faktlarının və bütünlükdə dillərin tipologiyasına çıxışı təmin edir. Tədqiqat çərçivəsində müasir Azərbaycan və çex dillərinin müqayisəsi aparılmışdır.

Azərbaycanda çex dili yalnız ali təhsil sistemində öyrənilir. Bakı Slavyan Universitetində bu dil “Tərcümə” və “Beynəlxalq münasibətlər və regionşünaslıq” fakültələrində tədris edilir. Bu baxımdan, çex dilindən istifadə tədris prosesi ilə məhdudlaşır və zaman gerçəkliyinin şərtləndirdiyi təcrübə ilə (rəsmi şəxslər, biznes strukturları və s. arasında gedən danışıqlar prosesində tərcümənin zəruriliyi ilə) istifadə edilir. Qeyd edək ki, çex dili üzrə tərcüməçilərin və Çexiya üzrə regionşünaslarının peşəkar hazırlanması prosesində biz bir sıra öyrənilməmiş dil problemi ilə üzləşirik ki, bunların sırasında kontrastiv komparativ frazeologiya da göstərilə bilər. Sabit müqayisələrə maraq onların nitqdə, bədii ədəbiyyatda, folklorlarda işlənmə tezliyi, həmçinin güclü milli koloriti ifadə etməsi ilə bağlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və çex dillərinin frazeologiyasının tərkibindəki müqayisəli ifadələr ayrı-ayrılıqda və epizodik olaraq öyrənilib. Azərbaycan dilçiliyində milli komparativlərin xüsusiyyətləri Azərbaycan frazeologiyasına dair ümumi işlərdə¹, habelə müqayisəli (rus və Azərbaycan dilləri üzrə) komparativistika² sahəsindəki tədqiqatlarda təhlil edilmişdir. Çex dilinin müqayisəli ifadələri isə çex linqvistləri Y.Filipets³, O.Man⁴, V.Laparova⁵, F.Çermak⁶ və başqalarının tədqiqatlarında epizodik olaraq və dəqiq differensiasiya prinsipləri tətbiq edilmədən nəzərdən keçirilir.

Tədqiqatın əsas məqsədini bu və ya digər xalqın dil şüurunda formalaşmış ümumi və spesifik elementlərin aşkar edilməsi məqsədilə

¹ Мамедли А.М. Сопоставительный анализ русской и азербайджанской фразеологии Учебное пособие для студентов. Баку, 1994. 102 с.

² Мамедова Т.М. Сопоставительный анализ русской и азербайджанской компаративной фразеологии. Дисс...канд. филол. наук Баку, 1998, 162 с.

³ Filipец J. Česká fразеologie.Naše řeč, ročník 67, číslo 3,1984, s.139-143.

⁴ Man O. Ustálená spojení a fразеologické jednotky, jejich podstata a hranice.Lexikografický sborník, Bratislava, 1953, s.101-110

⁵ Lapárová V. Ustálené spojení a fразеologické jednotky, ich podstata a hranice. Lexikografický sborník, Bratislava, 1953, s.111-118

⁶ Čermák F. Propoziční frázeýmy a idiomy v češtině. Fразеografia slowiańska. Uniwersytet Opolski, Opole, 2001. s. 93-101

Azərbaycan və çex frazeoloji müqayisəli ifadələrin öyrənilməsi, təhlili, qarşılaşdırılması, həmçinin təsnifatı təşkil edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi aşağıdakı **vəzifələrin** qoyuluşu və həlli ilə şərtləndirilmişdir: Azərbaycan və çex dillərinin müqayisəli ifadələrinin korpusunun tərtib edilməsi; Azərbaycan və çex dillərində mövcud olan müqayisəli ifadələrin baza komponentləri əsasında frazeosemantik qruplar üzrə sistemləşdirilməsi və təsnifatı; tədqiq edilən dillərdə müqayisəli ifadələrin seçilmiş qruplarının qarşılıqlı təhlili; dildə və nitqdə möhkəmlənən müqayisəli ifadələrdə qəlibləşmiş “dünyanın dil mənzərəsi” (təbiətdə, insan fəaliyyəti, realiyalar və s.də) xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi; əxlaqi-etik və milli-mədəni dəyərlər sisteminin ümumi və xüsusiyyətlərinin nəticəsi olan semantika baxımından paralel komparativlərin fərqləndirilməsi; Azərbaycan və çex dillərində komparativlərin ekvivalentlik xarakterinin müəyyən edilməsi və təsviri, aparılan müqayisəli tədqiqatın nəticələrinin cədvəllər və yekun müddəalar şəklində ümumiləşdirilməsi.

Tədqiqatın obyektini Azərbaycan və çex dillərində baza komponenti heyvanlar, bitkilər, bədən əzaları, dini və mədəni realiyalar, təbiət hadisələri, antroponimlər və artefaktlar olan simvolik işarələrdən ibarət müqayisəli ifadələrin tipik frazeosemantik qruplarının sem sistemləridir.

Tədqiqatın predmetini çex və Azərbaycan dillərinin müqayisəli ifadələri təşkil edir.

Tədqiqatın materialını xüsusi, ikidilli və ümumi lüğətlər əsasında tərtib edilmiş kartoteka təşkil edir. Bunlar *jako/kimi* müxtəlif strukturlu müqayisə (komparativ) göstəriciləriylə işlənən müqayisəli konstruksiyalardır.

Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq və yuxarıda sadalanan vəzifələri həll etmək üçün aşağıdakı **tədqiqat metodları** tətbiq edilmişdir: sem, təsvir, müqayisəli-qarşılaşdırma, definisiya, komponent təhlil metodu, həmçinin statistik metod. Beləliklə, sem təhlili metodu müqayisəli ifadənin semantik quruluşunun təhlili zamanı tətbiq edilmişdir; Azərbaycan və çex xalqlarının nümayəndələrinin dil obrazlarını ifadə edən toplanmış kartotekaların oxşar və fərqli cəhətlərinin qarşılıqlı və spesifik uyğunluqları, müqayisəli-qarşılaşdırma metodu ilə müəyyən edilmişdir. Definisiya təhlili leksik semantikanın təsviri üçün lüğət definisiyalarından istifadə etmək imkanı yaratmışdır. Dil faktlarının təsviri üçün təsviri metod işə cəlb edilmişdir. Komparativ vahidlərin xarakteristikası zamanı dil obrazlarının üst-üstə düşməməsinin izah edilməsi məqsədilə komponent təhlil metodundan istifadə edilmişdir. Statistik metod tədqiq edilən komparativlərin fəaliyyətinin kəmiyyət göstəricilərini nəzərə almağa və qarşılaşdırmağa, eyni

zamanda təhlil edilən dillərdə komparativlərin ayrı-ayrı semantik qruplarının təmsil olunma və peyorativliyini göstərən cədvəllər tərtib etməyə imkanı vermişdir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan slavyan-şünaslığında ilk dəfə olaraq Azərbaycan və çex dillərinin materialları əsasında: onların etnomədəniyyətinin spesifikasiyası nöqteyi nəzərəindən komparativ frazeoloji vahidlər sistemli şəkildə araşdırılır; toplanan kartoteka əsasında komparativ frazeoloji vahidlərin təsnifatı tərtib və təklif edilir ki, bu da bizə onların müqayisəli linqvomədəni təhlilini aparmaq imkanı verir; mərkəzi komponentlər əsasında aparılan təhlilin köməyi ilə milli mentalitetin xüsusiyyətləri aşkar edilmiş və göstərilən dillərin daşıyıcıları üçün səciyyəvi olan mədəni informasiya qeyd edilmişdir.

Dissertasiyanın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə edilən nəticələr bir sıra ümumi məsələlərin həllinə müəyyən töhfə verir. Belə ki, tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti komparativ sistem üçün əsas olan semin müəyyən edilməsindən, müqayisə edilən dillərin müqayisəli ifadələrinin onların mədəni-tarixi xarakter daşıyan mərkəzi komponentləri əsasında sistemləşdirilməsindən, habelə Azərbaycan və çex dillərinin müqayisəli ifadələrinin ümumi və fərdi xüsusiyyətlərinin linqvomədəni xarakterinin təsvir və interpretasiyasından ibarətdir. Tədqiqat nəticəsində əldə edilən nəzəri müddəalardan, tərcümə praktikası, müqayisəli və xüsusi leksikologiya, frazeologiya, tərcümə leksikoqrafiyası (ikidilli Azərbaycan-çex frazeoloji lüğətləri, minimum-lüğətlər və s.) üzrə kursların təşkili, tədris və tədqiqat proqramlarının hazırlanması zamanı istifadəsi mümkündür. Bu da öz növbəsində, qohum olmayan (türk və slavyan) mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı anlaşma atmosferinin formalaşdırılmasına imkan verəcəkdir.

Dissertasiyanın aprobeiası. Tədqiqatın ümumi məzmunu, onun nəticələri Bakı Slavyan Universitetinin Slavyan filologiyası və Ümumi dilçilik kafedralarının iclaslarında, habelə beynəlxalq və respublika elmi konfranslarında məruzə və müzakirə edilmişdir. Bundan başqa, müəllifin elmi-tədqiqat işinin nəticələri dissertasiyanın məzmununu tam əhatə edən 15 nəşrdə - məqalələr, tezislər və məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **giriş** hissəsində işin ümumi xarakteristikası şərh edilir, mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı, əsas məqsəd və vəzifələri, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, təhlil metodları müəyyənləşdirilir, dissertasiyanın quruluşu və aprobasiyası barədə məlumat verilir.

«**Теоретические основы изучения сравнительных оборотов**» (“**Müqayisəli ifadələrin öyrənilməsinin nəzəri əsasları**”) adlanan **birinci fəsil**də göstərilən ifadələrin Azərbaycan, rus və çex linqvistikasındakı tədqiqi ilə bağlı nəzəri problemlər kompleksı nəzərdən keçirilir. Bu fəsil dörd paragrafdan ibarətdir.

Dissertasiyanın birinci fəslinin **birinci paragrafı** «**Язык как объект когнитивной лингвистики**» (“**Dil koqnitiv linqvistikanın obyektı kimi**”) adlanır. Burada dilşünaslığın formalaşmasından, elmi paradıqmadan, prinsip və metodların vahidliyi ilə birləşmiş elmi məktəblərdən müasir linqvistikanın araşdırma məsələləri və terminologiyasından söhbət açılır. Elmi-tədqiqat metodlarının ardıcıl vəziyyətdə bir-birini əvəz etməsindən bəhs edilir: müqayisəli-tarixi → sistemli-struktur → antroposentrik. Xüsusi olaraq qeyd edilir ki, XX əsrin son rübündə dilçilikdə antroposentrik yanaşma olmadan, etnik təfəkkür nəzərə alınmadan bu və ya digər dil faktlarının izahı ağılsızdır. Linqvistikada özündə milli psixologiya, milli təfəkkür anlayışlarını ehtiva edən “dünyanın milli-dillər xəritəsi” terminindən istifadə edilir.

Koqnitiv linqvistikanın predmeti məsələsinə toxunulmuşdur ki, bu da həm dildə əks etdirilən dünya görüşünün özünəməxsusluğunun, həm dil və təfəkkürün, həm də dil və milli psixologiya əlaqəsinin bilavasitə ifadəsi kimi anlaşıla bilər. Müəllif koqnitiv linqvistikanın əsas terminlərinin çevrəsini dəqiq göstərir. *Konsept, mentallıq, konseptuallaşma, koqnitiv baza, konseptosfera, milli-mədəni məkan* bu sıradandır.

Paragrafın sonunda qeyd edilir ki, sinxron dilçiliyə həsr edilmiş tədqiqatların böyük əksəriyyətində yüksək milli-mədəni potensiala malik olan və milli-spesifik müqayisə orientirləri sistemini aşkar etməyə imkan verən yüksək milli-mədəni potensiala malik olan sabit müqayisəli ifadələrə xüsusi yer ayrılır.

Dissertasiyanın birinci fəslinin **ikinci paragrafı** «**Теория фразеологии и сравнительные обороты**» (“**Frazeologiya nəzəriyyəsi və müqayisəli ifadələr**”) adlanır. Paragraf iki yarımparagrafa ayrılır və burada Azərbaycan və çex dilşünaslığında müqayisəli ifadələrin öyrənilməsinin

tarixi və mahiyyəti ardıcıl şəkildə işıqlandırılır. Həmçinin, V.V.Vinoqradovun¹, N.M.Şanskinin², V.N.Teliyanın³ əsərlərinin əsas müddəaları verilir.

Müqayisələr haqqındakı elmi ədəbiyyatda frazeologiya və müqayisə arasında sərhədlərin qeyr-müəyyənliyi müşahidə edilir, çünki frazeoloji ifadənin də, müqayisəli ifadənin də əsasında müqayisə durur. Komparativlərin də frazeologiyaya aid edilməsi barədə fikir ayrılığı məhz burdan yaranır, onları frazeoloji vahid hesab edir və frazeoloji lüğətlərə daxil edilir. Məsələn, V.M.Oqoltsevin “Rus dilinin sabit müqayisələri lüğəti”nə annotasiyada müqayisəli ifadələr dilin frazeoloji fondununun bir hissəsi elan edilir⁴. Bir tərəfdən, məhz komparativ və frazeologizmlərin qohumluğunun, digər tərəfdən isə onların arasında böyük fərqlərin mövcudluğunun dərk edilməsi komparativlərin frazeoloji lüğətlərə daxil edilməsinə gətirib çıxarır. Lakin müqayisəli ifadələrin ayrıca lüğətləri də nəşr edilir⁵.

Biz müqayisəli ifadəni frazeologiyanın bir hissəsi və obyektini hesab edirik. Dissertasiyada müqayisə, müqayisəli konstruksiya, komparativ, komparativ konstruksiya kimi sinonim terminlərə rast gəlmək mümkündür.

Frazeologiya nəzəriyyəsi Azərbaycan frazeoloqlarının əsərlərində də tədqiqat predmeti olmuşdur. M.T.Tağıyevin 1966-cı ildə nəşr etdirdiyi «Глагольная фразеология современного русского языка»⁶ (“Müasir rus dilinin feili frazeologiyası”) əsəri ölkə frazeologiyasının tarixində əsl hadisəyə çevrilmişdir. Qeyd edək ki, çox zaman frazeologizmlərin tərkibinə başqa sözlərlə yanaşı müqayisəli ifadələr də daxil olur. M.T.Tağıyevin frazeoloji konsepsiyasını davam və inkişaf etdirən əsərlərin arasında F.H. Hüseynovun «Русская фразеология»⁷ (“Rus frazeologiyası”) monoqrafiyası da var. Azərbaycan frazeologiyası problemlərinə elmi maraqlı A.Oru-

¹ Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке [1947] // Виноградов В.В. Лексикология и лексикография. Избр. тр. М., 1977. с. 141–161.

² Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. М.: Высшая школа, 1985. 160 с.

³ Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты М., Школа «Языки русской культуры», 1996. 288 с.

⁴ Огольцев В.М. Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии. Изд. 2-е, испр. и доп. М.: URSS: Либроком, 2009, с.2

⁵ Мокиенко В.М. Словарь сравнений русского языка: 11000 слов. СПб.: Норинт, 2003, 603 с.;

Огольцев В.М. Словарь устойчивых сравнений русского языка (синонимно-антонимический). М.: АСТ, 2001. 800 с.; Čermák, F., Hronek, J. a kol. Slovník české frazeologie a idiomatiky – přirovnání. 1. vyd. Praha: Academia, 1983, 496 s.

⁶ Тагив М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка. Баку: Маариф, 1966, 251 с.

⁷ Гусейнов Ф.Г. Русская фразеология. Баку, 1977. 118 с.

sov, Z.Əlizadə¹, H.Bayramov², B.Tahirbəyov³ və başqalarının əsərlərində də nəzərə çarpır.

1974-cü ildə isə İ.Abdullayev Bakı Dövlət Universitetində “Способы сравнения в азербайджанском языке” (“Azərbaycan dilində müqayisə üsulları”) adlı namizədlik dissertasiyası müdafiə edir. Burada dissertasiyaya aşağıdakı tərif verilir: “Müqayisə nitq təfəkkürünün universal kateqoriyalarından biridir. Müqayisənin mahiyyəti müəyyən predmet, əlamət və ya hadisənin başqaları ilə qarşılaşdırılmasından ibarətdir. Məqsəd isə həmin predmet, əlamət və ya hadisə haqqında konkret və obrazlı təsəvvürün yaradılmasıdır”⁴. Alim müqayisə anlayışının terminoloji sinonimlər cərgəsini göstərmişdir: *təsvir, oxşatma, bənzətmə, müqayisə*. Ancaq sonuncu termini qəbul etmişdir. “Müqayisə vasitəsi” anlayışını ifadə etmək üçün alim tərəfindən aşağıdakı terminlər təklif edilmişdir: *təsvir ədatı, bənzətmə ədatı, bənzətmə qoşması, bənzətmə əlaməti, müqayisə ədatı*. İ.Abdullayevə görə müqayisə vasitəsi qismində qoşmalar, bağlayıcılar və modal sözlər də çıxış edir. Onun dissertasiya işində üçkomponentli (tam) müqayisələrdən istifadə edilir. Burada A – müqayisə obyekt, B – müqayisə obrazı, C- müqayisə əlaməti qismində çıxış edir. Və nitqdə müqayisə əlaməti olan C-dən istifadənin fakultativ, digər iki elementin iştirakının isə mütləq olduğu göstərilir. Burada metaforayla müqayisənin sıx əlaqəsi məsələsinə də toxunulur və metaforaya nisbətdə müqayisənin ilkin olduğu nəticəsinə gəlinir. Tədqiqat işində müqayisənin quruluşu təhlil edilir, ifadə vasitələri öyrənilir. Sonuncular arasında *kimivətək/təki/təkin* qoşmaları ən vacib rol oynayır.

Azərbaycan dilçilərinin frazeoloji vahidlərin bu cür təsviri ənənəsinə aid olan araşdırmaları arasında T.Məmmədovanın 1988-ci ildə müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyasının - «Сопоставительный анализ русской и азербайджанской компаративной фразеологии»⁵ (“Rus və Azərbaycan dillərinin komparativ frazeologiyasının müqayisəli təhlili”) - adını çəkmək olar. Burada Azərbaycan və rus dillərinin müqayisəli təhlilləri öz quruluşu

¹ Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözü və zərb məsələlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri B., BDU nəşriyyatı, 1980, 108 s.

² Байрамов Г.А. Основы фразеологии азербайджанского языка. Автореф. дисс.... докт. филол. наук. Баку, 1970. 23 с.

³ Таирбеков Б. Г. Межъязыковая транспозиция пословиц и поговорок. Автореф. дисс ... канд. филол. наук. Баку, 1965. 21 с.

⁴ Абдуллаев И.Н. Способы сравнения в азербайджанском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1974. с.3

⁵ Мамедова Т.М. Сопоставительный анализ русской и азербайджанской компаративной фразеологии. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1998, 26 с.

və ətrafi baxımından ayrıca öyrənilir. Müəllifin fikrincə, “müqayisəli ifadələr daha təbii, standart, adi frazeologizmlərdir”¹.

Çex frazeologiyasının problemləri ilk dəfə 1952-ci ildə Bratislavada keçirilən konfransda müzakirəyə çıxarılır. V.Laparova² və O.Mannin³ məruzələri diqqəti cəlb edir. Məşhur çex alimi M.Dokulil⁴ də frazeologiya nəzəriyyəsinin məsələlərini öz əsərlərində təhlil edir. Y.Zaoralekin⁵ slavyan leksikoqrafiyasında forma etibarilə unikal olan toplusu 1963-cü ildə nəşr edilir. Toplunun ikinci hissəsində sabit müqayisələr göstərilir. XX əsrin 80-ci illərində çex linqvistikasında belə bir fikir geniş yayılmışdı ki, dildə semantik yenilənmə (leksik tərkibin, üslubi əlaqələrin dəyişməsi, frazehissələrinin əvəzlənməsi və s.) baş verir. Belə komparativdə istifadəyə ən gözəl nümunə (*kouká*) *jako bacil do lékárny* “aptekə bakteriya kimi baxmaq” – yəni qorxu ilə baxmaq - müqayisəsidir. Bu zaman paralel olaraq (*kouká*) *jako tele na nová vráta*(buzov yeni darvazaya baxan kimi baxmaq) istifadə edilir.

Çex frazeologiyası sahəsinə sistemli tədqiqatların başlanması frazeologiyanı ayrıca elm hesab edən Y.Filipetsin adı ilə bağlıdır⁶. Ön sözü ilə birgə “Çex frazeologiyası və idiomatikası (müqayisəli ifadələr) lüğəti”nin birinci cildinin çap edilməsi önəmli hadisəyə çevrildi.⁷ Müasir çex linqvistikası bütövlükdə frazeologiya məsələlərinə və xüsusilə müqayisəli ifadələrə marağına görə fərqlənir. Frazeologiya problemləri üzrə çoxlu sayda nəzəri və praktiki xarakterli elmi iş deyilənləri təsdiq edir. Bunlar Y.Mlatsek⁸, R.Qrenarova⁹, Y.Mrhaçova¹⁰, Y.Baxmannova¹¹ və başqalarının tədqiqatlarıdır. Çex frazeologiyası və komparativistikası üzrə aparılmış tədqiqatların təhlili tədqiq edilən problemlərin geniş spektrindən xəbər verir.

¹ Мамедова Т.М. Сопоставительный анализ русской и азербайджанской компаративной фразеологии. Автореф. дисс ... канд .филол наук. Баку, 1998. 3 с.

² Lapárová V. . Göstərilən iş.

³ Man O. Göstərilən iş.

⁴ Dokulil M. Tvoření slov v češtině I. Praha, 1962. s.91

⁵ Zaorálek J. Lidová rčení, Praha, 1963, 217 s.

⁶ Filipec J. Göstərilən iş.

⁷ Čermák, F., Hronek, J. a kol. Slovník české frazeologie a idiomatiky – výrazy neslovesné. 1. vyd. Praha: Academia, 1988, 512 s.

⁸ Mlacek, J. a kol. Frazeologická terminologija. Stimul. Bratislava, 1995. 162 s.

⁹ Гренарова Р. Интенсификация вербальных сравнительных оборотов с компонентом как в чешском и русском языках/ Rossica olomucensia XLVI-II Sborník příspěvků z mezinárodní konference XIX. Olomoucké dny rusistů 30.08. - 01.09. 2007. c. 337-340

¹⁰ Mrhačová E. Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice (Tematický frazeologický slovník I). Ostrava: FF Ostravské univerzity. 1999, 160 s

¹¹ Bachmannová J. K výzkumu a popisu nářeční frazeologie.Naše řeč, ročník 69, číslo 1. 1986

Dissertasiyanın birinci fəslinin **üçüncü paragrafı «Категория сравнения в аспекте лингвистики»** (“Linqvistika aspektindən müqayisə kateqoriyası”) adlanır. Bu paragraf dil kateqoriyası olmaqla yanaşı, təfəkkür kateqoriyası olaraq da qəbul edilən müqayisənin təhlilinə həsr edilmişdir. Burada linqvistik sahədə müqayisə ifadəsinin mahiyyəti, quruluşu və mövqeyi kimi nəzəri problemlər öyrənilir. Müqayisə kateqoriyası insanların əsas düşüncə fəaliyyəti olan dil formasındakı təcəssümü aspektindən tədqiq edilmişdir. Dissertasiyada müəllif müqayisəli ifadəni *vahid, komparativ bütöv olaraq qəbul edilən səsli və müqayisəli semantikaya malik kompleks kimi başa düşür*. Quruluş baxımından bir şeyi qeyd etmək lazımdır: bizi həm *ikiüzlü* (müqayisə agenti və modulu olan), həm də *üçüzlü* (müqayisə referenti, agenti və modulu) müqayisə modelləri maraqlandırmışdır. Elmi ədəbiyyatda “kimi” bağlayıcısının çoxlu sayda tərifi göstərmək yerinə düşərdi. Onu “müqayisə göstəricisi”, “müqayisə əlaməti”, “müqayisə modulu”, “komparator”, “müqayisə marker” və s. adlandırırlar. Verilən traktovkalar semantik müqayisə sahələrinin məna sərhədlərinin konturlarını müxtəlif cür (geniş və tutumlu surətdə) müəyyən edir. Geniş mənada müqayisəyə vahidlər arasında daxili forması (məcazi mənalı) etibarı ilə müqayisə ifadə edən implisit formalar da aid edilir. Məsələn: *daş ürək*. Daha dar mənada isə müqayisənin ifadə vasitələrinin olması mütləqdir, yəni öyrənilən dil hadisəsinin eksplisit ifadəsi zəruridir.

Birinci fəslin **dördüncü paragrafı «Сравнительные обороты как фразеологические универсалии»** (“Müqayisəli ifadələr frazeoloji universalialar kimi”) adlanır. Göstərilir ki, frazeoloji universalialar nöqtəyi nəzərindən müqayisə müasir linqvistika və xüsusilə bu və ya digər linqvomədəniyyət üçün son dərəcə aktualdır. Bu cür yanaşma nəzərə alaraq biz tədqiqatımızı obrazlar və mədəniyyətlər sistemindəki oxşarlıq və fərqlərin aşkarlanmasına yönəlmişik. Biz bu mövqedəyik ki, müqayisələr dünyanın konkret dil mənzərəsinin universallığını və spesifikasiyasını müəyyən etməyə imkan verir. “Müqayisə nöqtəyi-nəzərindən mənimşənilən qiymətləndirilmə mexanizmi isə eyni zamanda universal və milli-spesifik insan fəaliyyəti ilə sıx birləşərək, dünyanın tipoloji və fərdi xüsusiyyətləri olan dil mənzərəsinin yaradılmasına gətirib çıxarır”¹.

Şübhə etmirik ki, sabit müqayisə ifadələri bir çox dillərdə mövcud olub, dil universalialarını təşkil edir. Müqayisə sistemi xalqa məlum olan bütün dünyanı əks etdirir ki, bu çərçivə daxilində dünyanın milli-dil mənzərə-

¹ Румянцева М.В. Типологические особенности компаративных конструкций (на материале русского и немецкого языков). Автореф. дисс ... канд. филол. наук.. Челябинск, 2007. 22 с.

rəsini formalaşdırmaq üçün son dərəcə böyük əhəmiyyət daşıyan xalqın mentalitetinin işarə-orientirlərini fərqləndirir. Professor A.M.Məmmədli də komparativləri dil universaliaları hesab edir və qeyd edir ki, “müqayisə universal idrak və refleksiya mexanizmidir”¹.

Dissertasiyanın **ikinci fəsl** **«Когнитивный анализ фразеосемантических микросистем сравнительных оборотов чешского и азербайджанского языков»** (“Azərbaycan və çex dillərinin müqayisəli ifadələrinin frazeosemantik mikrosistemlərinin koqnitiv təhlili”) adlanır və iki paraqraftan ibarətdir.

Birinci paraqraf «Фразеосемантические микросистемы сравнительных оборотов чешского и азербайджанского языков» (“Azərbaycan və çex dillərinin müqayisəli ifadələrinin frazeosemantik mikrosistemləri”) adlanır. Məlumdur ki, hər bir milli sabit müqayisələr sistemində işarə səviyyəsində dünyanın milli-dil mənzərəsinin vacib konseptlərinin nümayəndələri kimi bəzi bəsit anlayışlar, komparativlərin bəzi konstituent-ışarələri fərqlənə bilər. İstənilən dilin komparativlər sistemi universalıqla yanaşı, ilk növbədə belə baza konseptləri nöqtəyindən öyrənilməlidir. Araşdırmanın bu hissəsində Bakı frazeologiya məktəbinin ənənələrinə riayət edəcəyik. Bu məktəbin səciyyəvi xüsusiyyəti ifadələrin nüvəsi və ətrafını dəqiq şəkildə fərqləndirmək üsuludur.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin **ikinci paraqrafı «Объекты сравнений микросистем азербайджанских и чешских компаративов»** (“Azərbaycan və çex dillərindəki komparativ mikrosistemlərinin müqayisə obyektləri”) adlanır. Bu paraqraf komparativ mikrosistemlərin obyektlərini (*zoonimlər, fitonimlər, şəxs adları, somatizmlər, dini və mədəni anlayışlar, artefaktlar, göy cisimləri, afətlər, təbii hadisələr*) ardıcıl şəkildə tədqiq edən 7 yarımparaqraftan ibarətdir.

Birinci yarımparaqrafta baza simvolik komponenti-**zoonimlər** olan müqayisələr araşdırılır. Çex komparativistikasında bu frazeosemantik qrupda simvolik səviyyədə aşağıdakı obrazlar təqdim olunur: *husa* (qaz), *myš* (siçan), *tele* (buzov), *ryba* (balıq), *holub* (göyərçin), *beran* (qoyun), *pes* (it), *had* (ilan), *kočka* (pişik), *kozel* (keçi), *kráva* (inək), *kůň* (at), *prase* (donuz), *opice* (meymun) və s. Azərbaycan dilində: *ördək, at, balıq, bülbül, qarışqa, qoyun, arı, dəvə, qurbağa, ilan, eşşək, zəli, it* və s. Bu mikrosistemdə hər iki xalqın məişətində mədəniyyətində və ətraf mühitində müəyyən yer tutan heyvanlar təmsil edilir.

¹ Мамедли А.М. Семантика сравнительного оборота и процесс фразеологизации / Филологический сборник к 80-летию со дня рождения проф. М.Т.Тагиева. Баку, 2001, с.252-256

Yaşadığı mühit və mədəniyyətindən asılı olmayaraq insanı əhatə edən dünyada *it* daima mövcuddur. Bu obrazla bağlı komparativlərin sayı hər iki dildə çoxluq təşkil edir. Çex dilində: *je na lidi jako pes* (hər.tərc. o, insanlara qarşı it kimidir), *jako pes* (hər.tərc. it kimi), *vypadá jako spráskaný pes* (hər.tərc. döyülmüş it kimi görünür), və s.; Azərbaycan dilində: *it kimi qovmaq, it kimi peşman olmaq, məsciddən qovulmuş it kimi* və s.

Yarımfəsildə Azərbaycan komparativistikasında olmayan heyvan obrazları üzərində qurulan çex komparativləri tədqiq edilir: qaz – *jako voda po huse* (hər.tərc. qazdan su kimi) və *dočkej času jako husa klasu* (hər.tərc. vaxtı qaz sünbülü gözləyən kimi gözlə); göyərçin – *nafouknout se jako holub* (hər.tərc. göyərçin kimi şişmək); siyənəklər – *jsme tu namačkáni jako herynci* (hər.tərc. biz burada siyənək kimi doldurulmuşuq); porsuq – *žije jako jezevec* (hər.tərc. porsuq kimi yaşayır) “adamdan qaçmaq, camaat arasına çıxmaq” mənasında; сороки – *krade jako straka* (hər.tərc. крадет как сорока), свињи – *špinavý jako prase* (hər.tərc. грязный как свиња), və s. Onların Azərbaycan dilinin komparativ sistemində olmaması mədəniyyətlərin müxtəlifliyi ilə bağlıdır (məsələn, siyənək balığı azərbaycanlıların rasionuna epizodik olaraq daxil olur, donuz əti isə ümumiyyətlə yoxdur). Amma buna baxmayaraq, Azərbaycan komparativistikasında ətini yeməyin müsəlmanlara haram buyurulduğu qaban obrazı mövcuddur - *yaralı qaban kimi*.

İlan obrazı ilə bağlı nümunə olduqca maraqlıdır, bu nümunə çex dilində çox sadə konstruksiyada reallaşır - *jako had* (hər.tərc. ilan kimi) və “hiyləgər, məkrli” mənasında işlənir. Azərbaycan dilində isə *ilan* obrazı 11 müqayisədə istifadə edilir və “güclü qorxu”, “zərafət”, “xilas olmaq”, “cəhd etmək”, “ağrıdan kəsilmək”, “yazıq-yazıq istəmək”, “zəif işıq” mənalarını verir. Məsələn, *elə bil qutuda ilan, elə bil ilan boğazından çıxıb, elə bil ilan görüb* və s. Bu obraz müsbət konnotasiya ilə müşayiət olunmur.

Göstərilən nümunələrin təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, Azərbaycan və çex dillərində heyvan obrazları sistemi o qədər fərqlənmir. Hər iki komparativ sistem üçün ümumi obrazlar: *balıq, it, pişik, qarğa, inək, at, siçan, pişik, ilan* və s.dir. Maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, kəpənək və bülbül obrazları bilavasitə şərqin poetik obrazlar sistemi ilə bağlıdır: *pərvanə kimi başına dolanmaq*. Və ya əksinə, müsəlmanların ətindən istifadə etmədiyi *donuz* obrazı nadir hallarda istifadə edilir və daima neqativ konnotasiya daşıyır. Azərbaycan dilindəki heyvan obrazları sistemində çex dili üçün ekzotik olan *dəvə* və *əqrəb* obrazları fərqlənir. *Mozalan, gənə, zəli, kəpənək, bülbül, qarışqa, qurbağa, arı* və digər

canlılar çəxlərə də məlumdur və müqayisə sistemində mövcuddur, amma araşdırdığımız ikidilli lüğətlərdə onlara rast gəlmədik. Azərbaycan müqayisəsinin semantik strukturu üçün xarakterik olan bir cəhət də var: burada simvolik adlar xarakterik vəziyyətlərə uyğunlaşdırılır, yalnız simvol-ad deyil, səciyyəvi vəziyyət də simvolik rol oynayır.

Bu yarımparaqrafda invariant obrazlar – *páv/pávıce - tovuz/dişi tovuz* və *beran/ovce/jehně/tele - qoç/oyun/quzu/dana* və s. da araşdırılır.

Zoonimli müqayisələrin statistik və sem təhlilləri göstərir ki, Azərbaycan komparativistikası çex komparativistikasından yalnız simvolların sayı və müxtəlifliyinə görə deyil, həmçinin dildəki variantların rəngarəbliyinə görə də zəngindir.

İkinci fəslin **ikinci yarımparaqrafı** baza simvolik komponenti **fitonimlər** olan müqayisələrə həsr edilmişdir. Göstərilən hissədə aşağıdakı tipli çex müqayisələrindən gedir: *dutý jako bambus* (hər.tərc. bambuk kimi boş), *jako trn v oku* (hər.tərc. gözdə tikan kimi), *(hořký) jako pelyněk* (hər.tərc. (горячий) как полынь), *(hluchý) jako pařez* (hər.tərc. kötük kimi (kar)), *šetřit s (čím) jako se šafránem* (hər.tərc. bir şeylə zəfəranla davranırmış kimi davranmaq) və s. Azərbaycan dilində bu qrupa aşağıdakılar daxildir: *bölmüş alma kimi, gül kimi açılmaq, nanə yarpağı kimi əsmək* və s.

Tərkibində *fıstıq, xaşxaş, zanbaq, qamış, çaqqal gavalısı, ağ şam, saplaq* və s. kimi bitkilər olan çex komparativlərinin Azərbaycan dilində qarşılığı yoxdur. Məsələn: *zdravý jako řípa* (hər.tərc. şəkər çuğunduru kimi sağlam), *(slzy) jako hráchy*, (hər.tərc. noxud kimi göz yaşları), *děvče jako malina* (hər.tərc. moruq kimi qız)və s. “Təmizlik” və “xilas” təməl əlamətlərini reallaşdıran *zanbaq* obrazı Bibliya motivləri ilə birbaşa bağlıdır *(čistý/nevinný jako lilium* (hər.tərc. zanbaq kimi təmiz/pak), *vyšel z toho jako lilium* (hər.tərc. sudan zanbaq kimi çıxdı).

Çex mentallığında “hissizlik”, “hərəkətsizlik”, “tamamilə eşitməmək” mənaları ilə assosiasiya olunan *kötük (stoji) jako pařez* (hər.tərc. kötük kimi (dayanmaq)), *(spi) jako pařez* (hər.tərc. kötük kimi (yatmaq)) və *(hluchý) jako pařez* (hər.tərc. kötük kimi (kar)) obrazlı komparativlər mütləq xarakter daşıyır.

Eyni bitki simvolları müxtəlif dillərdə komparativlərin təribində müxtəlif mənalara malik ola bilər. Məsələn: *šafrán/zəfəran. Šetřit s (čím) jako se šafránem* (hər.tərc. bir şeylə zəfəranla davranırmış kimi davranmaq – “çox qayğısını çəkmək” mənasında) komparativində çəxlər üçün zəfəran zərif davranış etalonudur. Bu simvol Azərbaycan frazeologizmində də

mövcuddür *eşşək nə bilir zəfəran nədir* və maksimal dəyər etalonu qismində çıxış edir.

Müqayisəli təhlil çex dilində böyük simvolik və semantik müxtəliflikləri üzə çıxardı. Bir sıra çex müqayisə ifadələrinin qarşılığı olan Azərbaycan metaforaları mövcuddur.

İkinci fəslin **üçüncü yarımparaqrafı** baza simvolik komponenti-**şəxs adları** olan müqayisələrə həsr edilmişdir. Burada evfemizmə, habelə peşə yönümlü və milliyət üzrə termin-adlara çevrilmiş tərkibində ümumi və xüsusi isimlər olan müqayisəli ifadələr təhlil edilmişdir. Bu vahidlər xalqların tarixi, adətləri, ənənələri, psixologiyası və dəyər sistemləri ilə sıx bağlıdır, buna görə də tədqiq edilən dillərdə həmin mikrosistemlərin tam ekvivalenti əks olunmur.

Bu tip müqayisəli ifadələrin böyük bir qismi birbaşa tarixi faktlarla bağlıdır. Onlardakı xüsusi isim motivasiyası çoxdan silinərək, "boşalmış", "potensial sözə"¹ çevrilmişdir. Bu dillərdəki bir sıra antroponimlər Bibliya və Qurandan götürülmüşdür, bəziləri isə folklor və ədəbi qəhrəmanlarla bağlıdır. Belə ifadələrdəki obrazlılıq komparativdə "Bibliyadan götürülmüş xüsusi ismin ifadənin ikinci komponenti ilə ifadə edilən xüsusiyyətləri təmsil edən simvola çevrilməsi sayəsində" meydana gəlir².

Çex dilində əcnəbi mənşəli xüsusi adlar əsasında təşkil edilmiş bir sıra komparativlər var: məsələn, *pije jako Holander* (*hər.tərc.* Holland kimi içir), *chodi jako jiná Perchta* (*hər.tərc.* Perxta kimi gəzir) "kibrə, təkəbbürlə mənasında", *lhát jako baron Prášil* (*hər.tərc.* baron Praşil kimi yalan danışmaq) və s. Azərbaycan komparativistikasında ədəbi qəhrəmanlar əks edilmişdir, məsələn: *Məşədi İbad kimi (özündən çıxmaq)*; *Fərhad kimi (külüng vurmaq)*.

Azərbaycan dilində Quranda keçən antroponimlərlə adi antroponimlər arasında sərhəddə duran bir müqayisə ifadəsi var: *cinni-cəfər qoşunu kimi*. Cəfərin cinlərdən təşkil edilmiş qoşununa bənzəyən bir ordunun göstərilməsi tamamilə formal xarakter daşıyır. Müasir Azərbaycan dilində bu komparativ səs-küylü uşaq kampaniyasını ifadə etmək üçün istifadə olunur.

Komparativlərdə peşə adları *bacatəmizləyən, dəmirçi, bərbər* obrazları ilə təqdim olunur. Məsələn, *bacatəmizləyən qotik arxitekturası* baxımından sırf Avropa mədəniyyətinin obrazıdır: *je jako mouřenin* (*hər.tərc.* bacatəmizləyən qotik arxitekturası).

¹ Артемова А.Ф. и др. Имена собственные в составе фразеологических единиц//Иностр. яз в shk., 2003, № 4. Москва, с. 73-78

² Кучешева И.Л. Лексико-семантический анализ имен собственных в составе английских и русских фразеологических единиц: лингвокультурологический подход//Иностр. яз в shk., 2008, № 35. Москва, с.81

təmizləyən kimi) çox çirkli olmaq). Azərbaycan dilində də belə bir ifadə var: *elə bil qır qazanından çıxıb*. *Bərbər* obrazı isə mənası “insanları hiylə ilə soymaq” anlamına gələn *dəllək kimi baş qırmaq* ifadəsində əks olunub. Çex dilində bu obrazlar öz əksini tapmayıb.

Maraqlıdır ki, çex dilinin komparativ obrazlar sistemində nadir də olsa *paşa* obrazı var və təmtəraq, dəbdəbə ifadə edir: *žije/má se jako paša* (*hər.tərc.* paşa kimi yaşamaq). Dildə sinonim olaraq baron obrazı və onunla sinonim ifadə mövcuddur: *žít jako baron* (*hər.tərc.* baron kimi yaşamaq). Azərbaycan dilinin danışiq üslubunda belə bir ifadə var: *bəy kimi, bəy balası kimi, padşah kimi*.

Azərbaycan dilində bu qrupa ədəbi personajların obrazları ilə təmsil edilən ifadələr daxildir, çex dilində də bənzər ifadələrə rast gəlmədik. Mənfə və müsbət konnotasiyalı komparativlərin sayı demək olar ki, eyni qəddərdir.

Fəslin **dördüncü yarımparaqrafı somatik** simvola əsaslanan müqayisələrə həsr edilmişdir. Məlumdur ki, somatizmlər müqayisə üçün daha təbii və qanunauyğun orientirlərdir. Adıçəkilən qrupa Azərbaycan və çex dilinin müqayisələri daxil olur: *jako na dlani* (*hər.tərc.* elə bil ovucundadır), *chodit jako tělo bez duše* (*hər.tərc.* qəlsiz bədən kimi gəzmək), *to se hodi jako pěst na oko* (*hər.tərc.* gözə yumruq yaraşan kimi yaraşır), *jako by otci z oka vypadl* (*hər.tərc.* elə bil atasının gözündən düşüb) və s.; *acı bağırmaq kimi uzanmaq, beş barmağı kimi bilmək/tanumaq, ilan gözü kimi*.

Hər iki dilin bəzi müqayisələri tərkibinə formal olaraq öz əhatəsini təşkil edən somatik komponent də alır. Məsələn, *mit hlavu jako stříbro* (*hər.tərc.* başı gümüş kimidir), *ruce jako led* (*hər.tərc.* əlləri buz kimidir) və s. Burada *jako stříbro* “gümüş kimi”, *jako led* “buz kimi” faktiki müqayisədir. *Üzü bulud kimi tutulmaq ürəyi şam kimi ərimək* və s. İfadələrində də bənzərinə rast gəlmək mümkündür.

Çex dilində göz obrazı güclü oxşarlıq əlaməti üzrə müqayisələrin yaranmasında iştirak edir, məsələn: *jako by otci z oka vypadl* (*hər.tərc.* elə bil atasının gözündən düşüb). Bu mənada onun Azərbaycan dilindəki qarşılıqlığında başqa somatizmdən – “burun”dan istifadə edilir: *elə bil burnundan düşüb*. Azərbaycan dilində göz somatizmi gözdən düşmək frazeologizminin tərkibində işlənir və hörməti itirmək mənasını verir ki, bu da çex komparativinin semantik ekvivalenti deyil.

Diz somatizmi Azərbaycan dilində təmsil edilməyib, məsələn: *má hlavu jako koleno* (*hər.tərc.* başı diz kimi olmaq). Çex dilində *diz* obrazı keçəl başın simvoludur.

Bu mikroqrupun Azərbaycan dilindəki komparativlərinin bir qayda olaraq çex dilində analoqları yoxdur: *qarnını balıq qarnı kimi yırtmaq/cırmaq, qırqovul kimi başını kolda gizlətmək* və s.

Beləliklə, somatizmlər müqayisə üçün daha təbii və qanunauyğun orientirlərdir, onlardan nümunə göstərilən komparativlər isə antropomorf xarakter daşıyır. Azərbaycan dilindəki somatizmlə komparativlər həm semantik quruluşuna, həm də öz obrazlı əsasına görə mürəkkəb səciyyə daşıyır. Bu qrupa daxil olan komparativlərin böyük əksəriyyəti mənfəi konnotasiya reallaşdırır.

Bəşinci yarımparaqraf mədəni və dini anlayışların simvolik mənasına əsaslanan müqayisələrə həsr edilmişdir. Bu frazeosemantik mikrosistemin müqayisəli ifadələrinin komponentlərinin siyahısı çox genişdir və bura: mədəni, dini və mifoloji anlayışlar, hadisələr, obrazlar daxildir, məsələn: *(bát se) jako čert kříže* (hər.tərc. şeytan xaçdan qorxan kimi), *mít se jako na posvičení* (hər.tərc. özünü saray bayramındakı kimi hiss etmək), *je jako z jiného světa* (hər.tərc. o sanki başqa dünyadandır); *məsciddən qovulmuş it kimi, Firon kimi Allahlıq iddiasında olmaq* və s. Obrazlı əsası və semantik quruluşunun xarakterinə görə belə müqayisəli ifadələr qeyri-adi və mürəkkəb sayıla bilər ki, bu da onların nəhəng fon və tarixi-mədəni informasiya daşmasıyla izah edilir. Elə bu səbəbdən də başqa dildə onların ekvivalentlərinin olmaması qanunauyğun hala çevrilir.

Mənasına və bir sıra hallarda obrazlı əsasına görə aşağıdakılar ekvivalent olan ifadələr hesab edilir: *jako by vstal z hrobu* (hər.tərc. elə bil qəbrdən durub) və *qəbirdən xortlamış ölü kimi*; *je jako z jiného světa* (hər.tərc. elə bil başqa dünyadandır) və *elə bil bu dünyanın adamı deyil* və s. *(Bát se) jako čert kříže* (hər.tərc. şeytan xaçdan qorxan kimi) və *cin bismillahdan* (Bismillah – “Rəhimli və Rəhman Allahın adı ilə” işlənən əsas Quran ifadəsi) *qorxan kimi* ifadələri “murdar təmizdən/müqəddəsdən qorxur” semantik-universal sxeminin reallaşmasında ekvivalentdir. Çex dilində murdarın simvolu olaraq *şeytan*, Azərbaycan dilində isə *cin* çıxış edir, çex dilində təmiz olanın simvolu *xaç*, Azərbaycan dilində *dəmir* və *bissimillah* kəlməsidir.

Hər iki xalqın mental şüurunda cin/şeytan haqqında təsəvvürlər mövcuddur: *je na peníze jako čert na hříšnou duši* (hər.tərc. şeytan günahkar ruhları necə sevir, o da pulu elə sevir). A.Orucovun “Lügət”ində tərkibində *şeytan* komponenti olan 12 frazeoloji vahid var, onlardan bircəsi müqayisəli ifadədir: – *şeytan fəhləsi kimi (işləmək)* və mənası “şeytanın xidmətində olmaq deməkdir”. Azərbaycan dilində çox hiyləgər, cəld, zirək adam-

dan danışarkən deyirlər ki: *şeytanın əlinə çöp verər, şeytanın dal ayağı, şeytana papaq/papış tikər*. Ancaq çex dilindəki müqayisəli ifadənin Azərbaycan dilindəki inteqral komponentli paradiqma ilə üst-üstə düşməsi müşahidə edilmir. Çex dilində *je na penize jako čert na hřišnou duši* (*hər.tərc.* şeytan günahkar ruhları necə sevirsə, o da pulu elə sevir) ifadəsi tamamilə xristian teologiyasına istiqamətlənir, Azərbaycan dilində bu paradiqma insana, predmetə və hadisəyə xəlqi-poetik zarafatlı münasibəti əks etdirir.

Beləliklə, Azərbaycan dilində dini anlayışlarla bağlı olan müqayisəli ifadələrin sayı çex dilindən xeyli azdır. Bu paradiqmada tarixi-mədəni fərqlərin təhlili göstərdi ki, çex komparativləri çexlər üçün müqəddəs olan Bibliya rəvayətləri ilə bilavasitə bağlıdır. Komparativlərin konnotasiyası barədə demək lazımdır ki, həm Azərbaycan, həm də çex paradiqmasında mənfi konnotasiya üstünlük təşkil edir.

Altıncı yarımparaqrafta tədqiqat obyektinə baza simvolik komponenti **artefakta** aid olan müqayisələrdir. Artefakt dediyimiz zaman biz “insan əli ilə süni şəkildə yaradılmış və təbiətdə təbii şəkildə mövcud olmayan maddi obyekt” nəzərdə tuturuq. Bizim üçün bu insanın öz yaşayış mühitindəki mədəniyyətini xarakterizədən əşyalardır. Bu əşyalar məişət, paltar, mətbəx, memarlıq, mədəniyyətlə bağlıdır, cəmiyyətin mənəvi həyatının elmi nəzəriyyələri, mövhumat, incəsənət, folklor əsərləri kimi fenomenlər də bu sıraya daxildir: məsələn: *jako paté kolo od vozu* (*hər.tərc.* arabanın beşinci çarxı kimi), *bledý jako stěna* (*hər.tərc.* divar kimi rəngi ağarmış), *jako bomba* (*hər.tərc.* bomba kimi), *hlava/paměť jako cedník* (*hər.tərc.* başı/yaddaşı süzgəc kimidir), *čistý jako sklo* (*hər.tərc.* şüşə kimi təmiz); *bomba/barýt kimi açılmaq, buz baltası kimi, qızıl tərəzəsi kimi düz, iynə kimi incəlmək* vəs.

Bu mikroqrupun komparativləri bir neçə əsasa görə təsnif edilir. Aşağıdakı komparativlər isə ekvivalentlərsizdir: (*hlava/paměť jako cedník* (*hər.tərc.* başı/yaddaşı süzgəc kimidir), *jako břitva* (*hər.tərc.* ülgüc kimi), *lije jako z konve* (*hər.tərc.* susəpələyəndən axan kimi); *pul kimi qızarmaq* və s.

Beləliklə, çex dilindəki artefakt əsasında qurulan müqayisəli ifadələrin frazeosemantik mikrosistemi böyük predmet müxtəlifliyi, süjet zənginliyi və fon informasiya məkanı ilə seçilir. Bu qrupa üçün komponent variativliyi və mənfi konnotasiyanın üstünlük təşkil etməsi səciyyəvidir.

Səma cismləri, təbii fəlakət və təbiət hadisələri obrazları üzərində qurulan müqayisəli ifadələr sonuncu - **yeddinci yarımparaqrafta** təqdim edilmişdir. Bu qrupa daxildir: *bilý jako (padlý) snih* (*hər.tərc.* qar kimi ağ), *píje jako duha* (*hər.tərc.* göy qurşağı kimi içir), *září jako měsíček v uplňku* (*hər.tərc.* bədirlənmiş ay kimi işıq saçmaq), *ruce jako led* (*hər.tərc.* əlləri

buz kimidir); *abi-leysan kimi gözyaşı axıtmaq, bədirlənmiş ay kimi, elə bil aydan, elə bil göydən düşüb, ondörd gecəlik ay kimi, üzü bulud kimi tutulmaq* və s.

Çex dilində çoxsaylı və zəngin obraz *ildırım* obrazıdır. Bu obraz “güc”, “sağlamlıq”, “ağırlyq”, “gözlənilməz zərbə”, “hərəkətsizlik”, “iş qabiliyyəti” və s. ilə bağlıdır. Məsələn: *jako hrom (hər.tərc. ildırım kimi), (těžký) jak hrom (hər.tərc. (ildırım kimi (ağır)), pracuje jako když hrom bje (hər.tərc. elə işləyir, elə bil onu ildırım vurur), (rána) jako hrom (hər.tərc. ildırım kimi (zərbə))*. Aşağıdakı ifadələr ekvivalent mənaya malikdir: (*září jako měsíček v uplňku (hər.tərc. bədirlənmiş ay kimi işıq saçmaq) və bədirlənmiş ay kimi/on dörd gecəlik ay kimi*. Elə müqayisə nümunələri də var ki, digər dildəki qarşılığı *metaforadır*, məsələn *jako mráz mu běží po zádech (hər.tərc. elə bil belindən şaxta gedir) və canımdan üsütmə keçir*. Hər ikisinin mənası eynidir: qorxu ilə bağlı xoşagəlməz hissənin simvolu; (*ruce) jako led (hər.f.əlləri buz kimidir) və əllərim/əlləri buz kimidir* – soyuğu simvolizə edən metafora *əllərim buzlayıb*.

Növbəti qrupda unikal və ekvivalentsiz müqayisələr təqdim olunmuşdur. Məsələn, *göy qurşağı* obrazı çex dilində unikal bir simvolik məna ifadə edir - “çoxlu içmək bacarığı”: *pije jako duha (hər.tərc. göy qurşağı kimi içir)*. Belə bir simvolika unikal hesab edilə bilər. Çex komparativistikasında böyük su hövzəsi, sel obrazı əks etdirilib. Məsələn: *hrne se jako velká voda (hər.tərc. böyük sular kimi axır)* mənası «yolundakı hər şeyi aparır».

Beləliklə, obrazlı əsasını müxtəlif təbiət hadisələri təşkil edən frazeosemantik müqayisə qrupu digərlərindən bir çox hallarda bir dil qrupunun komparativlərinin digər dilin metaforaları ilə uyğun gəlməsi ilə fərqlənir. Bura həm mütləq müqayisələr, həm də presedent vəziyyətlər üzərində qurulmuş müqayisələr daxildir. Mənfi konnotasiyanın üstünlük təşkil etdiyi isə göz qabağındadır.

Gözdən keçirdiyimiz müqayisəli ifadələrin mikroqruplarından əlavə hər iki dildə tək-tək komparativlər də var ki, sistemləşdirilməyə çox çətin təbə olur. Məsələn, Azərbaycan dilində, ana südü obrazı əsasında qurulmuş müqayisə var: *ana südü kimi halal*. Burada ana südü simvolundan başqa müsəlmanların “halal” anlayışı haqqında da təsəvvür yaradılır: 1) icazə verilən; 2) düzgün yolla qazanılmış, əldə edilmiş; *halal olsun*.

Aparılan təhlilin nəticələri “**Nəticə**”də aşağıdakı müddəlar şəklində ifadə edilib:

Müqayisə semantik kateqoriya olub, müqayisə edilən predmetlər arasındakı bənzərlik və fərqlər haqqında anlayışdır. Komparativlərin

semantik qruplarında milli mentalitetlə bilavasitə bağlı olan paradigmatik münasibətlər müşahidə edilir. Müqayisəli ifadələr dil universalıyalarıdır. Onlar sosiomədəni informasiya daşıyıcısıdır.

Mütləq müqayisənin strukturu müqayisə sözündən və müqayisə obyektinin adından ibarətdir (*jako + isim/sifət.*) və (*isim/sifət + kimi*). Milli mentalitet bu sxemdən yola çıxaraq əsasında bitmiş süjetli bütöv mənzərələr duran daha mürəkbə quruluşlar da yaradır.

Bu və ya digər xalqın milli mentalitetində standart müqayisə obyektləri mövcudur. Araşdırdığımız dillərin müqayisəli ifadələr sistemi təbii və mədəni müqayisə obyektlərinə ayrılır. Bunların baza komponentləri heyvan, bitki, somatizm, dini və mədəni realiyalar, təbiət hadisələri, antroponim və artefakt olan simvolik obrazlardır.

Hər iki dilin müqayisə sistemlərində komparativlərin ekspressiyasının ümumi çəkisi yüksəkdir və müxtəlif variantlıdır. Müqayisəli ifadələrin mənalığında metaforik və metonimik idrakın müxtəlif sistemərini nümayiş etdirir.

Dissertasiyada aparılan təhlil gələcək araşdırmaların perspektivlərini müəyyən etməyə də imkan verir. Komparativ vahidlərin çex dilindən Azərbaycan dilinə və əksinə tərcüməsi problemi də tədqiqatdan kənar qalmışdır.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır:

1. Семантический анализ сравнительных оборотов со значением отрицательной оценки явления в чешском и азербайджанском языках. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor institutu. Elmi axtarışlar. Bakı, 2006, c. 196-199

2. Сравнительные обороты чешского языка в символическом аспекте. ADU, Elmi xəbərlər, № 5. Bakı, 2008, c. 55-59

3. Эквивалентность в системе чешских и азербайджанских устойчивых сравнений. BSU, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, № 5. Bakı, 2008, c. 110-113

4. Сравнительные обороты как фрагмент национальной языковой картины чешского языка. Dil və ədəbiyyat, № 1, Bakı, 2009, c. 8-10

5. К вопросу о когнитивном анализе устойчивых сравнений. BSU, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, №3. Bakı, 2010, c.108-111

6. Семантические особенности сравнительных оборотов со значением негативной оценки (на материале чешского и азербайджанского языков). *Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XIV respublika elmi konfransının materialları*, Bakı, 2010, с.210-211

7. Культурологическая значимость когнитивного исследования устойчивых сравнений. *Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XV respublika elmi konfransının materialları*, II. Bakı, 2011, с.221-223

8. Национально-культурная специфика азербайджанских и чешских сравнительных оборотов с компонентом-фитонимом как объект лингводидактики. Практика коммуникативного поведения в социально-гуманитарных исследованиях. Материалы II международной научно-практической конференции. Пенза-Сургут-Витебск, 2011, с.113-122

9. Религиозная компаративистика в чешском и азербайджанском языках. *Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. II Beynəlxalq elmi konfransın materialları*, II hissə. Bakı-Gəncə, 2011. с. 563-570

10. Семантический анализ сравнительных оборотов со значением положительной оценки явления в чешском и азербайджанском языках. *Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. III Beynəlxalq elmi konfransın materialları*. Bakı, 2012. с. 630 - 633

11. Konfrontační výzkum přirovnání založených na obrazech přírodních jevů (na materiálu českého a ázerbájdžánského jazyka). *SLAVICA IUVENUM XIII Mezinárodní setkání mladých slavistů*, Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě, Ostrava. 2012, s.237-241

12. Чешско-азербайджанский билингвизм: лингвистические и экстралингвистические факторы. *Azərbaycanda xarici dillər № 2*, 2013, Bakı, 2013, с. 22-26

13. Český jazyk v Ázerbájdžánu. *Bulletin Centra ázerbájdžánských a kaspických studií*, Filozofická Fakulta Univerzity Karlovy v Praze, Praha, Česká Republika, 2013, s.4-6.

14. Устойчивые сравнения чешского и азербайджанского языков, образованные на основе артефактов. *Filologiya məsələləri. № 6*. Bakı, 2015. с.57-65

15. Имена животных как ориентиры национального сознания в системе устойчивых сравнений чешского и азербайджанского языков. *Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета. № 3*. Пятигорск, 2015. с.141-147

**The interaction analysis of the comparative compositions
of the Czech and Azerbaijani languages**

SUMMARY

The dissertation consists of "Introduction", two chapters, "Conclusion", the list of references and appendixes.

In the "Introduction" are substantiated the urgency of the subject, scientific novelty, theoretical and practical significance of the research, is given the information about the object, subject, material, purpose, tasks and methods of analysis, about the appraisal and structure of the dissertation.

In the first chapter of the dissertation "The theoretical basis of the study of the comparative compositions" is given the review of the complex theoretical issues related with the research of the comparative units in the Azerbaijani and Czech linguistics. The chapter consists of four sections, in which are reviewed the problems of the formation of linguistics, scientific paradigms and scientific schools. The history of the research of the comparative compositions in the Azerbaijani and Czech linguistics is comprehensively traced and studied. The comparatives are considered to be language universals that make it possible to define the particularity of the language picture of the world.

The second chapter "Cognitive analysis of the phraseosemantic microsystems of the comparative compositions of the Czech and Azerbaijani languages" consists of two sections. The phraseosemantic microsystems of the comparative compositions of the Czech and Azerbaijani languages are studied in this empirical part. In the seven subparagraphs of the second chapter are analysed the comparative microsystems of the specific objects in the Azerbaijani and Czech languages. There are consistently analysed the following items of the microsystems of the comparatives: zoonyms, fitonims, names of people, somatonyms, cultural and religious concepts, artifacts, celestial bodies, disasters, natural phenomena. Both absolute comparisons and the comparisons, that are constructed on precedent cases, are reviewed in each of the groups; are also taken into consideration the cases when the comparatives in one language correspond with the metaphors of the other language. Each group is completed with the conclusion.

In the "Conclusion" are generalized the main results of the research.

Çapa imzalanıb: 27.08.2015
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: *mutarjim@mail.ru*

